Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

БӨГҮН—ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ АЖЫТТЫКАР

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Соведининиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
26
пятница
№ 244 (14444)
1925 чылда
чедип чыдыктыгер
Бөлүк 1 кап

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга

КЫЙГЫРЫГЛАРЫ

1. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл ою делгерезин!

2. Эштер! Октябрьның идеалдарынга шынчы болуулунар, Лениниң адын болгаш ажыл-херээн камгалаалыңар!

3. Коммунистер! Партияны ёзулуг чаартыры дээш, гуманныг, демократтыг социализм дээш демисежиңер!

4. Эштер! Бистиң политикавыстың кол эчис сорулгалары—эрге-хоойлулуг күрүне, экономиктиг бурунгаар депшилге, мөзү-шынарның катап тургустунары болур!

5. Бистиң хөй националдыг Ада-чурттувустун хамаатылары! ССРЭ-ниң келир үезин —тускай боугуннаашкынның республикаларының чаңгыс эвинде! Чаа Эвилел керээзи—турар ужурлуг!

6. Ажылчыннар болгаш тараачыннар, Совет Эвилелиниң ажылчы чону! Ак-сеткилдиг ажылдаары болгаш организастыг чорук —боттуг экономиктиг реформаның чедишкининг болуруның үндезини! Эде тургустунуушкуннуң шинтпирлиг базымын—улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчиринің программазын деткилиңер!

7. Күш ажылдың кижилериниң эрге-ажыктарын камгалаары болгаш социал шынныг чорук — экономиктиг чаартылганың эргежок чугула негелделери!

8. Чаңгыс Ада-чурттуглар! Хамааты чөпшээрежилге—келир үеже кара чаңгыс орук! Национализм болгаш сепаратизм чок болзун!

9. Улус депутаттары коммунистер! Соңгукчуларның бедик идегелиниң дугайын утпаңар, Совет эрге-чагырганы быжыглаңар! Боттарыңарның инициативаларны, Советтерге боттуг болгаш дээштиг ажылыңарны улустуң чаагай чоруунче угландырыңар!

10. Эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары! Чогаадыкчы ажылыңар-биле чурттуң бурунгаар хөгжүүрүнге дузалаңар, буянныг чаагай чоруктуң болгаш гуманизмниң идеалдарын бадыткаңар! Культураны хөгжүдерин мурнакчы ужур-дузалыг болдуруңар!

11. Совет херээженнер! Бистиң иниги орай-бажыңывыска амыр-тайбың болуруга, ниитилелдиң чаагай сагыш-сеткилин кадыкшыдарынга идепкейлиг идиг кылыңар!

12. Оолдар болгаш кыстар! ССРЭ хамаатызының адын алдарлыы-биле эдилеңер! Аныяктарның угаан-бодалын болгаш күжүн—эде тургустунуушкуннуң хөгжүдүрүнче угландырыңар!

13. Комсомолчулар! Октябрьның идеалдарынга шынчы болуңар, бүгү-ле кижизиг гуманныг үнелиг чүүлдерни амыдыралга бактаадыңар!

14. Совет дайынчылар! Организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну, эп-найыралды болгаш дайынчы эш-хөө ёзузун быжыглаңар, улустуң тургузукчу куш-ажылын камгалаңар!

15. Ада-чурттуң чаартып тургускан ажыл-ишчилериниң салгакчыларынга болгаш ону камгалаан дайынчыларга алдар болгаш хүндүткел!

16. Коммунистерге, социалистиг идеяның талаакчыларынга, бөмбүрзектиң бурунгаар депшилгелиг бүгү күштеринге аны-дукма ёзузунуң байыры!

17. Делегейниң кижилери! Бүгү кижи төрелгетениниң, делегейниң айтырыгларын шинтпирлээринге күжүүсүгү каттыштыраалыңар!

ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң XIX съездизинде

КОЛ ЧҮҮЛ ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

Октябрьның 24-те Кремльдиң Съездилер ордузунга ажылын үргүлчүлээн профэвилелдериниң чыыжынга саналдар куш-ажылдың кижизиниң ажылы болгаш амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан бүгү чүүлдерге идепкейлиг ханылап киреринче профэвилелдериниң чүткүлүн херечилеп турган. Приморьениң Партизанск хоорайында «Центральная» шахтаның профком даргазы В. П. Петриченко оон чаңгыс чурттуг шахтёрларының чурттаар черлериниң 70 хуузу баралтар бооп, оларның ажылдаар чепсэ амдыгаа чедир-ле хөмүр-даш масказы бооп турарын дыңнаткан. «Бир эвес, чазак чери оларның салымхуузунга кириштес болза, бо кыш чүгле соок болгаш аштаңы эвес болур апаар» — деп, ол чугаалаан. «Кижини камгалаарының механизми чурттуң рынокче шилчип киреринден мурнап ажылдап эгелээр ужурлуг» — дээрзин, ол немей чугаалаан.

Оон соонда чугаа процедура айтырыгларының талазыбиле болган. Тюмень областың нефть болгаш газ үлетпүрүнүң база тудуг ажылдакчыларының профэвилелиниң Нефтеюганск райкомунуң даргазы В. В. Веревкин дүүнгү иletкелчилерге айтырыгларга харыы бээри-биле сөс бергеш, саналдаашкынларны соксадырын сүмелээн. Оон бодап турары-биле алырга, төнмес-батпас чугаа кылырындан съездиниң колкол документилерин тодаргай чугаалажып көөрүнче шилчиири чугула болган. Делегаттарның чамдыызы оон саналын деткээн, ынчалза-даа оларның хөй кезии аңаа удур болган.

Харьковтан келген демир чондурукчузу С. А. Корольков микрофондан мынчаар медеглээн: «Бистер, ажылчыннар, профэвилелдериниң удуртукчуларының кичээнгей салбайн, дыңнавайн турары, боттарывыстың туружувусту илередирин күзеп турар бис».

Саналдаашкынны үргүлчүлээрин шинтпирлээн. Ол ышкаш делегаттар профэвилелдериниң эргелериниң дугайында хоойлуң төлевилелин парламентиге чугаалажып көөрүн дүргеледир дугайында саналды ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер ужурлуг хускай болуктуң тургузар деп шинтпирлээн.

Оон соонда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковка сөс берген. Чуртка болгаш ажылчы чоннуң эң массалыг ниитилел шимчээшкини болур профэвилелдериндe-даа бооп турар эң чиниг политиктиг болгаш экономиктиг чорудулгаларның тодаргайы-биле көргүзүп турарын ол чугаалаан. Профэвилелдери болза, ажылчы чоннуң ажылышчи социал эрге-ажыктарын аңаа-ла сөс кырынга, ёзу барымдаалап эвес, а ёзулуг илередин, камгалаар организация болурун күзеп турар. Ындыг чүткүлдерни бистер долузу-биле деткиир апаар бис, чүге дээрге рынокче шилчиири ышкаш, ындыг нарын үеде күштү мөөгээри оңза чугула бооп турар.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чуртта байдалдың оңза дүшкүүрлүг бооп, чурттуң улам ядыы апар чыдарын, амыдыралчы чугула экономиктиг болгаш социал сорулгаларны чогумчалыг шинтпирлээр аргаларның кызыылап турарын чугаалап, тайылбырлаан. Экономиктиг сандараашкынларның ургжуундан кем-херек үүлгедиишкиннери, спекуляция, күрүне өнчүзүн самчыгдаары кажан-даа турбаан хемчээлге четкен, эвилел болгаш автономнуг республикаларда, крайларда болгаш областарда сепаратистиг, түс-чер эрге-ажыын хараар чүткүлдер байдалды улам нарыыладып турар апарган. Сан-хөөнүң болгаш акша эргилдезиниң ханызы-биле сандараанының ургжуундан рынокту долдурар, бараанларның чедишпесин узуткаар талазы-биле үндүрүп турар күштер халас барып турарын премьер чугаалаан.

Бистер ажыл-ла кылып шыдаар бүгү кижилериниң кол социал магадылары оларның боттарының ажыл-ишчизин көргүзери болгаш кызымак, эки шынарлыг ажылы дээш, шаннадыш маңтатышаан, бодунга болгаш ог-бүлезинге төлептиг амыдыралчурталганы чедип ап, хандырары болур деп санап турар бис.

Социал айтырыгларның эң чидин — чоннуң аъш-чембиле хандырылгазын четчир кылдыр, чогумчалыг болдурарының айтырыын чазак баштыңы оңзалап чугаалаан. Чүге ажыл-агыйны кодээге чорударының аңгы-аңгы арга-хевирлерин сайзырадып, оон социал эде тургузуушкунун дамчыштыр, болбаазырадылга үлетпүрүн эде дериприн дүргедедирин, аъшчемни садарын үндезини-биле чаартырын дамчыштыр кыдыг нарын байдалдан уштунуп болурун ол чугаалаан.

Чазактың туружу-биле алырга, профэвилелдериниң эргелериниң дугайында хоойлу чүгле херек эвес, харын база амыдыралга эргежок чугула бооп турар. Ынчангаш эң чоокку хүннерде-ле бо хоойлу талазы-биле болдунар немелде саналларны чугаалажып көргеш, оларны ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер херек. Чурттун чазаа ажылчы чоннуң эң массалыг организациязының кежигүннерни иниги чаагай чорук дээш үре-түннелдиг кады ажылдаарынче кыйгырып турар.

Оон соонда санал бээри үргүлчүлээн. Бистер чогум кандыг социалистиг бе азы капиталистиг ниитилелди тургузуп турар бис? Казах ССР-ниң профэвилелдериниң федерациязының төвүлелиниң даргазы Э. Жакселеков ындыг айтырыг-биле бодунуң саналын эгелээн. Ажылчы чонну рынок харылзааларынга өөредириниң күрүне программазын чазан чери коючут дүрген ажылдап кылыры чугула апарганын ол негээн. Казахстанның төлөлекчизи ССРЭ-ниң профэвилелдериниң Бүгү-ниити конфедерациязын тургузары чугула деп республикада санап турарын дыңнаткан.

Харьковтуң ажылчыны С. А. Корольковтуң сагыш-сеткилдиң ханызындан чугаазын түүлдүгүнген адыш часкаашкыннары чаңгыс эвес удаа бооп турган. Ол бодунуң чугаазында, чижээлээргe, ажылчыннарның ажыл төлевирин шын кылырын катап тургузуп, шөлээлер дугайында хоойлуну хүлээп алырынче кыйгырган. Делегат профэвилелдериниң өске чурттар аразында харылзааларының дугайын чугаалаан, янзы-бүрү конгресстерниң болгаш шуулганнарның чогум кымның күсели-биле эрттирип турары ажылчы чоннга хамаарылга чок бооп турарын демдеглээн. Бөгүн Барыын чүткүн профэвилелдеринче көрүп, олардан хөй-ле чүүлдерни өөренип ап болур. Бистин ладыырларывыстың ачызы-биле даштыкыга аян-чорук кылып, боттарының коммунизминде бажын ажыр байып, чечектелип турар профэвилел баштыңнары чурттар аразында ажыл-чорудулгадан ажык-дуза ап турарлар.

Белоруссияның профэвилелдериниң федерациязының даргазы В. И. Гончарик ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чернобыль талазы-биле бадылап каан чаңгыс аай программазының мурнундагызы ышкаш база-ла четпес күүсеттиниң турарының дугайын хараадап чугаалаан. Ынчангаш оратор ол эң чугула айтырыгны канчаар көрүп турарын илереткеш, айыылдыг халапка таварышканнарның амы-тыының алыр талазы-биле боттуг хемчегларни көөрүн чурттун Президентизинден болгаш чазаандан негээринче съездини кыйгырган.

Профэвилелдериниң XIX съездизи ыяк чугаалажып көргениниң соонда, ССРЭ-ниң Дээди Совединге кыйгырыгны хүлээп алган. Профессионалдар эвилелдериниң болгаш оларның эргелериниң дугайында хоойлуну чугаалажып көргеш, хүлээп алырынга парламентиниң туружуңа удурланыышкынны ол документиде илереткен. Делегаттарның бодап турарыбиле алырга, ындыг хоойлу чүгле профэвилелдеринге эвес, а бүгү ниитилелге-даа херек бооп турар. Ону бөгүн — рынок экономиказынче шилчип турарының үезинде, хүлээп алырының чугуласын ында айыткан. Ол хоойлу ажылчы чоннуң социал-экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаар, профэвилелдериниң, ылаңгыяда бүдүүлге черлеринге ажылчорудулгазын магадылаар ужурлуг.

Чамдык делегаттарның саналы-биле Профессионал эвилелдер болгаш оларның эргелериниң дугайында Хоойлуну, оон-биле кады Коллективтиг керээ дугайында Хоойлуну бирги эөлчегде чугаалажып көөрүн болгаш баштайгы номчулга ёзугаар оларны съездиниң ажылының төнчүзүнге чедир сайгарын Дээди Советтен негээрии чурттун Президентизинден дилээр деп шинтпирин съезд хүлээп алган.

Ярославльдиң «Автодизель» бүдүүлге каттыжыышкынының профкомунун даргазы В. В. Марченкоңун бодап турары-биле алырга, «бис рынокка амдаа белен эвес бис». Ажылчын туруштар белеткеп тургузарының, кадрлар белеткээриниң, чоннуң ынай-бээр кожүүшкуннериниң айтырыглары чедир ажылдап кылдынмаан. Мындыг байдалдарда ажыл-агый чорудулгазының чаа принциптеринче соңгаарладыышкын чок далаш шилчиишкин хамыктың мурнунда ажылчыннарга улуг согуушкуну бээр.

Тюмень областан саанчы А. С. Гладышеваның саналы солун болган. Ол ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга чурттуң колхоз болгаш совхозтарын механизация дериг-херекселдери, тудуг материалдары, тускай хеп-биле хандырарын доктаадып чурумчударының, кижиниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының дугайында дилег киргген. Профэвилелдер боттарының камгалакчы хүлээлгелерин күүседи шылавайн турар деп, ол санап турар.

Индирден дыка хөй саналдарга оларга салдынган хүлээлгелерин күүседи шылавайн турар профэвилелдерден улус депутаттарының адрезинге шүүмчүлелдер хөй дыңналган. Оларны дедир кыйгыртыр дугайында негелделер-даа тургулаан. Ынчалза-даа өске бодалдар база бар болган: ол дээш бурунуң улуг кеззэ — депутаттар-биле кошкак ажылдап турган ВЦСПС-ке онаажыр.

Съездиниң онзагай байдалга эртин турарын үлетпүрүнүң химиктиг адырларының ажылдакчыларының профэвилелдериниң бүгүэвилел федерациязының даргазы В. К. Бородин демдеглеп, ындыг байдал чоннуң амыдырал байдалының денелиниң кудулаашкынындан, профэвилел шимчээшкининиң сандараашкынындан тургустунуп келген деп айыткан.

Рынокче шилчиишкин — съездиге санал-оналдарының хөй кезииниң кол темазы болган. Рынок эргежок чугула дээрзинге Оренбург областың Николаевка ортумак школазының башкызы Е. Э. Бергман бүзүрелдиг. Ынчалза-даа кол-ла чүве ол шилчиишкиннин кол бергелери кымга онаажырында — ажыл-ишчилерге бе азы күрүнеге бе.

Илеткел талазы-биле санал-оналдар солчуушкунун соксадыр дугайында санал база катап дыңналган, чүге дээрге «катаптаашкыннар көвдээн», а үеки «ажыл-херекке ажыктыг кылдыр ажыглаар херек». Элээн маргылдашканының соонда ону дем эртен-не кылганын уттушкаш, бадылаар деп шинтпирлээннер. Бадылааш — илеткел сайгарылгазын соксадыр дугайында шинтпир хүлээп алганнар.

ВЦСПС-тиң Даргазының оралакчызы В. П. Щербаков съездиниң кыйгырыы совгаарладыышкын чокка ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарынга чедиртингининиң дугайында делегаттарга дыңнаткан. А. И. Лукьянов парламентиниң өскедаа кежигүннери-биле чугаа үезинде профэвилелдерниң сүүлгелериниң дугайында хоойлу төлевилелин чоокку вторникте профэвилелдериниң төлөөлериниң киржилгезибиле палаталарның каттышкан хуралынга бирги номчулга ёзугаар сайгарып көөрүнүң дугайында дугуржулга чедип алдыынган.

Съездиниң секретариадының ажылының дугайында дыңнадыгны оон удуртукчузу Л. А. Яковлев кылган. Съездиниң президиумунга кирген шупту-ла кыйгырыглар болгаш, дыңнадыглар оларны чыыштың документилеринге өөренип көөру-биле редакция комиссиязынга азы делегаттарга дамчыттынганын ол дыңнаткан. М. С. Горбачевка, Н. И. Рыжковка, В. П. Щербаковка билдириишкиннер, дилеглер, айтырыглар оларга дамчыттынган.

Рязань областан болгаш Приморье крайдан бөлүк делегаттарның ноябрь 7-ни байырлаарының талазы-биле кыйгырыын номчаан. Бистиң төөгүвүске, чырык келир үе дугайында бодал-биле амытының бергеннерге хүндүткелдиг хамаарылганын дугайында кыйгырыг ында бар. Украинаның, Белоруссияның, РСФСР-ниң болгаш адырлар профэвилелдериниң делегацияларының бөлүк төлөөлериниң «Профэвилелдер болгаш Чернобыль» деп секциянын ажылын организастаар дугайында саналын делегаттар изин-биле деткээн.

Чуртка сандараашкынның байдалдан үнүүшкүнүнүң үезинде чүгле боттарының профессионалдыг сонуургалдарын, эрге-ажыктарын бодаар эвес, өске-даа мергежилдериниң эрге-ажыктарын бодаар дугайында кыйтырыглыг байыр чедириишкинин Шахтерларның II съездизинче чоруткан. Бүгү ажыл-ишчилериниң эргелери болгаш социал-экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган бүгү кужениишкиннериниң сырыы каттыжыышкыны дээш туржуп турар бис деп, Профэвилелдериниң съездизинин делегаттары оңзалап айтып турарлар.

Оон соонда делегаттар ВЦСПС-тиң отчёдунуң талазы-биле доктаалды чугаалажып көөрүнче киргеннер. Бадылаашкыннарның түннелибиле съезд ВЦСПС-тиң отчёдун кичээнгейге алган, чуртка профэвилел шимчээшкинин чаартыр талазы-биле илеткелдиң негелделери-биле чөпшээрешкен, бодунуң хүлээлгелерин долузу-биле доосканы-биле ВЦСПС-ти дүжүрер дугайында тодарадыгны бадылаан.

«Труд» солунуң кол редактору А. С. Потапов ол парлалга үндүрүлгезин ССРЭ-ниң Профессионал эвилелдериниң солуну кылдыр өскертир дугайында санал киргген.

Хуралга киржип турган ССРЭ-ниң Президентизинден профэвилелдер чыыкының мурнунга чүве чугаалаарын делегаттар дилээннер.

М. С. Горбачевка сөс берген. (Илеткелди парлалгага парлаар) Октябрь 25-те съездиниң ажылы секцияларга уламчылаан.

ТЫВАНЫҢ КОММУНИСТЕРИНИҢ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы бөгүн Кызылга Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар, даарта уламчылаар. Бо болза республиканың партия организациязының амыдыралында чугула болуушкун.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шинтпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелинге немелделерни, кызыылдаларны делегаттар киирер.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретарын болгаш секретарларын, партияның республика комитединиң чаа составын, партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазын, партияның республика организациязының контроль комиссиязының составын конференция сонгуур.

Тыванын коммунистериниң конференциязы РКП-ниң республика комитединиң ажыл-чорудулгазын шүүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп чугаалашкаш, республика комитединиң, партия организацияларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының талазы-биле сорулгаларны айыткан шинтпирлерин хүлээп алыр.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шинтпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелинге немелделерни, кызыылдаларны делегаттар киирер.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретарын болгаш секретарларын, партияның республика комитединиң чаа составын, партияның республика организациязының контроль комиссиязының составын конференция сонгуур.

Тыванын коммунистериниң конференциязы РКП-ниң республика комитединиң ажыл-чорудулгазын шүүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп чугаалашкаш, республика комитединиң, партия организацияларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының талазы-биле сорулгаларны айыткан шинтпирлерин хүлээп алыр.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРЫ А. Н. ГИРЕНКОНУҢ ТЫВАДА ЧОРУП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXIII Тыва республика конференциязының ажылынга киржиргиби-биле Тывада чедип келген СЭКП Төп Комитединиң секретары А. Н. Гиренко республиканың ажылы, амыдыралы-биле таныжарын дүүн уламчылаан.

«Тинделге» совхозтун, куш фабриказының ажылчыннары, инженер-техниктиг ажылдакчылары-биле ол ужуражып, ажыл-ижи-биле танышкан. Партияның Кызыл район организациязының активи-биле ужуражкан.

В. И. ЛЕНИННИҢ ТУРАСКААЛЫНГА ЧЕЧЕКТЕР САЛГАН

Коммунистиг партияның үндезилекчизи, делегейде бирги социалистиг күрүнеиин тургузукчузу В. И. Лениниң турасказалынга партияның XXIII Тыва республика конференциязының делегаттары дүүн чечектер салган.

* * *

Партияның XXIII республика конференциязының делегаттары В. Ш. Кенг-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга дүүн концерт көргеш.

А. Д. Брызгаловту, Т. Д. Сарыгларны Тыва АССР-ниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Транспорт системазынга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдааны дээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаары болза:

Александр Дмитриевич **Брызгаловту** — «Тыва автотранс» каттыжыышкынын Минусинск автотранспорт бүдүрүлгезиниң токары.

Төмүр-оол Достайевич **Сарыгларны** — «Тыва автотранс» каттыжыышкынның Ак-Довурак автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың октябрь 16.

Л. В. Бойкога, Н. Б. Быковка «Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Транспортка ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш «Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Леонид Васильевич **Бойкога** — «Тыва автотранс» каттыжыышкынның Кызылда № 1 автобүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Николай Борисович **Быковка** — «Тыва автотранс» каттыжыышкынның Кызылда № 1 автобүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың октябрь 16.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXIII республика конференциязы октябрь 26-да эртенгиниң 10 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынарын РСФСР-ниң Компартиязының республика комители делегаттарга дыңнадып тур.

ЧААРТЫР – НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлериндe чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедириниң айтырыгларының хемчээлиниң улгатканы болгаш нарыны партия комитеттериниң, өг-өг организацияларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарын, чаартыын негеп турар. РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң бүгү-ги секретары А. С. Дембирелге ужурашкаш, партия комитединиң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларны салган.

— Эде тургустунуушкунуңуң негелделеринге дүүштүр партия ажылын чаартыр дээш партия райкому кандыг хемчеглерни ап турарыл, Анатолий Салчакович?

— Партияның отчёт-соңгулдалыг район конференциязы чоокта чаа болуп эрткен, аңаа сөолгу ийи чылда кылган ажылды түңнеп, чугаалашкан. Отчёттуг үеде партия райкому, ооң бюрозу кол кичээнгейни районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын чедишкиниг шиитпирлээринче угландырып келген. Ону амгы үениң негелделеринге дүүштүр кылыры партийжи организастыг, идеологтуг ажылды эде тургузарындан хамааржыр. Ындыг болганындан ажылда четпестерниң чылдаганнарын тодарадып, оларны эдип алырының аргаларын, оруктарын дилеп тыварынче партия райкомунуң, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын угландырган. Хамыктың мурнунда партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн, бот-харыысалгазын белидер дээш чамдык хемчеглерни алган. Ону боттандырары-биле партия райкому ажылды планнаарын эде өөрген. Пленумнарга, бюроларга, комиссияларга чугаалажыр айтырыгларны ылап шилип алгаш, оларны баш бурунгаар хышамчалыг белеткээринче кичээнгейни салган. Чугаалажыр айтырыгларны белеткээринге партия райкомунуң кежигүннерин, коммунистерни, активти хаара туткан. Шак ындыг хемчеглерни алганы чугаалажыр ужурлуг айтырыгны эки белеткээринге, ылаңгыя ажыл-иште байдалды ханы анализтээринге, четпестерни илередиринге, моон соңгаар чүү кылырына дузалаан. Ооң түңнелинде партия райкому парткомнарда, партия эге организацияларында ажыл-чорудулганың байдалын ханы анализтеп билип алгаш, бодунуң ажылын эге организацияларже, күш-ажылчы коллективтерге угландырып, ында коммунистерниң, ажылчы чоннуң саналдарын, негелде-хомудалдарын өөренип көрүп, аңаа дүүштүр ажылдап турар. Совхозтарның парткомнарынга, районда хереглекчилер ниитилелинде, тудуг-септелге участогунда, район эмнелгезинде, Хандагайты ортумак школазында партия эге организацияларынга райком хүннерин эрттирген.

Шак ындыг чамдык хемчеглерни боттандырып турарындан соңгу чылдарда районнуң ажыл-агый, культура тургузуушкунунуң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринге партийжи удуртулга салдарны чедирген. Ажыл-агыйларның экономиктиг байдалы экижип орар, социал айтырыгларны шиитпирлээринге доктаамал сагышты салып турар.

— СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң хүлээп алганы Программыг медеглелкиде болгаш партияның чаа Уставында партия эге организацияларының эргелерин, хүлээлгелерин, ролюн улгаттырган болгай. Ол шиитпирлерни боттандырар дээш партия райкому кандыг хемчеглерни ап турарыл?

— Партия эге организациязы — СЭКП-ниң үндезини, эде тургустунуушкунуң чугула звенозу болуп турар. Ынчангаш партияның салган сорулгаларын күүседири-биле партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын экижиринче партия райкому кичээнгейни салган. Оларның ажылынга практиктиг дузаны, деткимчени чедирер дээш партия райкомунуң харыысалгалыг ажылакчыларын бижыглаан. Чамдык партия организацияларга хүралдарны белеткеп чок эрттирер, чүле ажыл-агый айтырыгларын чугаалажыр, шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел чидиг эвес, хүлээп алган доктаалдарының шынары куду болуру чажыт эвес турган. Ол четпестерни эдип алырыбиле партия эге организацияларынга сүмелерни берип турар. Бистиң районда чүгээр ажылдыг партия организациялары эвээш эвес. «Торгалыг» совхозта партия комитеди партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, ролюн бедидер дээш ажылдап турарындан ында байдал өскелерден дээре болуп турар.

Партия ажылын чаартыры, эде тургузары партия эге организацияларының секретарьларындан улуу-биле хамааржыр. Ону барымдаалааш, партия эге организацияларының секретарьларының, партбөлүктер удуртукчуларының семинарларын каш удаа эрттирген, аңаа оларның мурнунга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң салган сорулгаларын боттандырарда чүү кылырын тодаргай чугаалашкан, ажылының дуржулгазын солушкан.

Партияның район конференциязынга партия райкомунуң ажыл-чорудулгазының программазын хүлээп алган, ында партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидерде чүү кылырын тодаргай айыткан. Ол ышкаш партия эге организациязы бүрүзү ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылгаш, хүралдарга бадылаар. Бо бүгү болза партия эге организацияларының ажылын эде тургузарынга, чаартырынга чогуур салдарын чедирер.

— Кадр политиказы болза СЭКП-ниң программыг эчис сорулгаларын боттандырарының шиитпирлиг чепсээ болгай. Партия райкому бо чугула айтырыгны күүседир дээш кандыг ажылдарны чорудуп турарыл, Анатолий Салчакович?

— Районнуң мурнунда салдынган экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин айтырыгларын чедишкиниг шиитпирлээри кадрларның чогумчалыг ажыл-чорудулгаларындан улуу-биле хамааржыр. Ону барымдаалааш, партия райкому, ооң бюрозу база партийжи организастыг болгаш кадр-биле ажыл чорудар комиссиязы сөолгу үеде элээн хемчеглерни ап турар. Районнуң партия, совет, профэвилел органнарының, улус ажылагыйының бүгү адырларының удуртукчуларында, специалистеринде политиктиг, ниити билии шыырак, эки мөзү-шынарлыг, чон-биле ажылдап билир, бот-идепкейлиг эштерни партия эге организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннериниң саналдарын, сүмелерин барымдаалап турган, депшиткен бис. Оларның хөй нуруузу онаашкан ажылын харыысалгалыг көрүп, чогаадыкчы, чаа ёзу-биле ажылдаарының хемчеглерин ап турарлар. Ындыгларга «Ак-Чыраа» совхозта мал чеми белеткээр бригаданың удуртукчузу О. Хөлчүк-оол, орук-септелге тудуг участогунда мастер С. Монгуш, тудуг-септелге участогунда бригадир Н. Монгуш, уругларның музыка школазының башкызы В. Чап, районнуң улус өөредилге киидизиниң улуг методизи Р. Донгак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Удуртукчу-даа, специалист-даа кижи бүрүзү эде тургустунуушкунунуң хөрээнге боду хууда үлүүн, салыышкынын кинрери оларның хүлээлгези. Ындыг-даа болза партия райкому, партия эге организацияларының даандырган ажыл-херек дээш кадрларның бот-идепкейин, харыысалгазын, билиин, мергежилин бедидери, деткимче, дуза көргүзери чугула деп санап турар бис. Ооң уламындан оларның отчёттарын, дыңнадыгларын пленумнарга, бюроларга, партком, партия хуралларынга дыңнап, ажыл-чорудулгазынга үнелелди берип, кол кичээнгейни четпестерни эдеринче, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларже угландырып турар.

Партия райкому кадрларбиле ажылды четпес чорудуп турарын конференцияга делегаттар чаптуу-биле шүгүмчүлээн. Кадрларны шилип алыры, ажылга таарыштыр тургузары, киизиндилези эде тургустунуушкуннуң негелделеринге четпес, ооң ужуу-биле кадрлар онаашкан ажылын чаартыр, эде тургузар дээш чедир ажылдавайн турарындан районнуң улус ажыл-агыйының чамдык адырларында четпестер чылдан чылче катаптап турар. Ылаңгыя районнуң кол экономиказы болур мал ажылында четпестер чайлаттынмайн келген. Аңаа малдың баш саны өспейн турары, продуктулуунуң чавызы, малчын-кадрларның чедишпези хамааржыр. Ооң аңгыда районда партияның идеология ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр чорутпайн келген, кем-херек үүлгедир чорук хөй болуп артышаан.

Партия райкому кадрларбиле ажылдың чаа хевирлерин дилеп тывар, сайзырангайжыдар, конференцияга илереттинген четпестерни чайладыр дээш ажылдап турар.

— Партияның район конференциязынга партия райкомунуң отчёттуг үеде чоруткан ажылын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көргеш, партияның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр районнуң партия организациязының сорулгаларын тодаргай айыткан доктаалды, партия райкомунуң ажыл-чорудулгазының программазын хүлээп алган-дыр. Амгы үеде партия райкому, партия эге организациялары ону күүседир дээш ажылдап кирипкен мындыг бе?

— Ийе, ындыг. Партия райкому бүгү ажыл-чорудулгазын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерни амыдыралга боттандырарынче угландырган. Ол дээргe, партия ажылын чаартыры, эде тургузары болуп турар.

Беседалашкан Таан оол ХЕРТЕК.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш — республиканың сураглыг саанчызы. 1961 чылда чээрби харлыг турган, Чөен-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Доргун сүт-бараан фермазынга саанчының берге болгаш хүндүлүг ажылын хүлээп алган, бо хүнге чедир ол улуг херекти кылбышаан. Коллективке эки эгелээшкиннериң эгелекчизиниң болгаш нептередикчизиниң бирээзи ол. Ылаңгыя малдың баш санын өстүрер, уксаазын экижидер, продуктулуун бедидер дээш туржуп, ону боттандырарына бодунуң билиин, мергежилин, арга-дуржулгазын үндүрүп келген. Ооң-биле чергелештир саанчы кадарчыларны белеткеп өстүрериңе биче эвес үлүүн кирген. Ооң түңнелинде ферма республиканың мүрнакчы фермаларының санына кирген, орулгалыг ажылдап турар.

Ону коллектив канчап чедип алганы?

Бригада керээзин фермага нептереткени биче эвес роль-дуг болган. Саанчылар, ивек кадарчылары болгаш өскедаа ажыл-ишчилер бригада керээзиниң негелделеринге дүүштүр ажылдап, экономиктиг санаашкынларны ылып турар. Ооң ачызында ажыл-ишчилериңе онаашкан ажылынга ээ-харыысалгазы белээп, организастыг чорук, күш-ажылдың сагылга-чуруму экижээн, сүт бүдүрери көвүдээн, ооң шынары экижээн.

Алдын-кыс Монгуш селеи эвес күш-ажылчы орукту тура-соруктуу, эрестии, кежээзи-биле шыдажын эрткен төлептиг саанчы. Ол чыл бүрүде планныг онаалдазын күүседип келген. Эрткен ажылагый чылында бир инекке онааштыр 3029 кг сүттү саггаш, район чемпиону болган, бо чылгы көргүзүглер база багай эвес. Ооң күш-ажылчы чедишкиннерин чазак бедии-биле үнелеп көргеш, Ленин, Октябрь революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле шаннаан. РСФСР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан.

СЭКП обкомунуң кежигүнүнге, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга А. С. Монгуш чаңгыс эвес удаа сонгудуп, коммунистериңе база сонгукчуларның идегелии бүзүредир дээш кызымак ажылдап, партия ажылын чаартыр, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чедишкиниг шиитпирлээр херекке бодунуң салыышкынын киирип келген.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна бодунуң онаашкан ажылын, партийжи даалгаларны моон соңгаар-даа ак сеткилдиг күүседип шыдаар.

Шак мындыг төлептиг, туруштуг партия кежигүнүн Чөен-Хемчиктиң коммунистери партияның республика конференциязының делегадынга соңгаан.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: А. С.- Б. Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АНЫЯКТАРНЫ ДИДИМИ-БИЛЕ ДЕПШИДЕР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Программазының төлевилелин чүүлдүгүнүн көргеш, дараазында немелделерни болгаш тодаргайлаашкыннарны кинрерин чугула деп санадым.

Бирги болукке:

Бирээде, партия райкомнарының, Кызыл хооркомунуң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң кежигүннерин чүгле ийи хуусаада соңгуурун шыңгыы сагыыр. Чамдык секретарьларның партийжи демократияны хажыдын, ол албан-хүлээлгезинге ийиден ажыг катап соңгударың болдурбаза эки.

Республиканың партия комитединиң секретарьларынга кымнарны сүмелеп болурул деп айтырыгны партияның хоочуннарының эге организациязынга чугаалажып турда, эге организацил секретары В. А. Бакулинниң Г. Ч. Ширшинни ол албан-хүлээлгезинге база катап соңгуурун сүмелээн саналын коммунистер хүлээп албайн, Г. Ч. Ширшинни, А. К. Канзайны болгаш А. И. Ванжаны катап соңгуурун сүмелевес, а республиканың партия комитединиң секретарьларынга эде тургустунуушкунуң болгаш рынок экономиказынче шилчиринің негелделеринге дүүштүр чаа ёзу-биле ажылдап шыдаар, эрес-шудургу, тускай эртемниг **аныяк** коммунистерни дидими-биле депшидерни хоочун коммунистер О. К. Лама, О. П. Чуева болгаш өскелер-даа саналдап турган.

Ийинде, партияның районнар, Кызыл хоорай комитеттериниң бирги секретарьларынга болгаш Компартияның Тыва республика комитединиң секретарьларынга **хөрээженнерни** дидим депшидер, оларның үре-түңнелдиг ажылдаарынга сагыш човангыры-биле практиктиг дузаны күштелдирер. Ол ышкаш республиканың Дээди Советиниң, Министрлер Чөвүлелиниң Даргаларынга, оларның ораакчыларынга база республиканың министрлериңе, күрүне комитеттериниң даргаларынга хөрээженнерни депшидер хемчеглерни соңгаарладыышкын чоокка боттандырар үе келген. Кадык камгалалыын, улус чырыдыышкынын, социал хандырылганың министрлериңе, телерадио күрүне комитединиң даргазынга чүге хөрээжен кижини депшидип болбазын?

Үште, «эки туразы-биле» партиядан үнген коммунистериң билеттерин шымдаткеткей хүлээп алырынче далашпайн, ындыг билдириишкин берген коммунистер-биле **чаңгыстап,** эш хуузунуң ижин кара чок чылыг чугаалажыышкыннарын далаш чоокка чорудуп, кижи бүрүзүнүң салым-чолун кижизиг, ленинчи, эллек ёзу-биле эчизиңге чедир хандыр өөренип турган, шиитпирлээри негеттинип турар деп билир мен.

Дөртте, партия эге организацияларындан эгелээш, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиңе чедир соңгулдалыг бүгүле ажылдакчыларны шилип алырда национал аймаан деңге барымдаалаары чугула. Чижээ, Кызыл хоорайның социал хандырылга киидизинде партия эге организациязының 7 бюро кежигүнериниң чүгле чаңгызы тыва кижи, а партияның республика конференциязына соңгуттурган 4 делегаттың база-ла чаңгызы тыва кижи болуп турарын таарымча чок деп санап турар мен.

Идеология ажылының талазы-биле:

Бирээде, націоналисчи болгаш шовинисчи илерээшкин бүрүзүн, кымнык-даа талазындан ооң болганы ылгал чокка, бүгү талазы-биле изиг дээрезинде хандыр хынап, анализтеп көргеш, партияның, профэвилелдериниң, комсомолдуң болгаш ажылчы чоннарның чурттап турар черлериниң аайы-биле ажык хуралдарга хынамчалыг чугаалажырын хандырары чугула. Націонализмниң болгаш шовинизмниң эдилекчизи нептередикчилериниң тайылбырын ол хуралдарга сайгарып көөр болгаш ындыгларның шын, кадык орукка катап эглириңе бүгү талазы-биле дузалажыры партияның бир кол сорулгазы болгу дег-дир.

Ийинде, эрткен 30—40 чылдарның үеинде болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессияларга таварышкан кижилериң буруулуг, буруу чогун хандыр ылаптан тыпкаш, хилинчек кылбайн репрессияларга алысканнарның аңгы-ызыгууру ылгал чокка шуптузун агартыр, оларның КИЖИ деп төлептиг аттарын катап эгидер, дириг арткан база дээди хемчег-биле бооладып шиитиргеп, азы хоругдалга амы-тының оскунганнарның болгаш оларның өг-бүлезинин кежигүннериңе бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле соңгаарлаттынмас боттуг хемчеглерни алар. Репрессияларның халаптыг уржуктарын дүрген узуткаарының боттуг хемчеглерни ажылдап кылгаш боттандырары күзенчиг.

Үште, ханныг репрессиялар үезинде карьерисчи сорулгазы-биле бодунуң албан-хүлээлгезин соора ажыглап, актыг кижилерни көре-турала аар яла-бурууга онааштырып, амы-тынынга чедип турганнарның ол үеде алган шаңналдарын, тускай азы шериг аттарын, персоналдыг пенсиязын болгаш өске-даа чигелделерин күш чок болдурарын ажылчы чоннар негеп турарын кичээнгейге алза эки.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларына хамаарыштыр:

Ажыл кылып шыдаар кижилериңе шуптузун ажылбиле хандырар, а ажыл кылбайн, янзы-бүрү чылдаганнар-биле тоян, маңгысталып чоруур кижилериңе ат дажызын тургускаш, ылап-ла ниитилелге ажыктыг ажыл кылырынче албадаар, хайгааралга алыр. Ындыг хемчеглерни алыры кемнерек, ылаңгыя онза айыылдыг терроржу, үптекчи, оорланыр, күштеп чазарлаар, хөй-ниитиниң корум-чурумунга чагыртпас дерзии болуушкуннарны болдурбазынга, совет хамаатыларның ал-бодунуң айыыл чогун камгалаарынга идиглиг деп санап турар мен.

Артём БОРБАК-ООЛ.
Партияның хоочуну.

Делегаттарның шүлүктери

Партия Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Чечекмаа Саая, ол-ла районда «Мурнакчы» совхозта партком секретары Светлана Самбый-оол кайызы-даа харыысалгалыг, удуртукчу ажыл-иште-даа бол, хостуг үелериңде шүлүк чогаалынга хандыкшып, чаа-чаа чогаалдарны бижип турарлар.

Ол ийи партия ажылдакчылары кайызы-даа партияның XXIII республика конференциязының делегаттары. Ынчангаш оларның чаа шүлүктерин силерге таныштырар-дыр бис.

КОЛ-ЛА БАЙЛААҢ

Чедип келдим. Үрде манаан төрээн черим —
Сеткил-чүрээм ханы тудуш Мөңгүн-Тайгам!
Сеня сактып, меңгилериң дүшке кирип,
Сеңээ чедер оруктарга тайбайн келдим.
Ажыл-ишчи, чогаадыкчы төрел чонум,
Аргар, кошкар, тарбаганныг ыдыктыг даам.
Алтай, Моолдан аалчыларың хүннүң келир,
Артыш, шаанак айдызап кээр ораным сен.
Мөңгүн-Тайга — Тывавыстың чоргааралы,
Бөмбүрзекте бедик сынның бирээзи сен.
Чүгле чаңгыс сенден бедик үндүткелде,
Чүрээ чалыы ишчи чонуң — кол-ла байлаан.

Чечекмаа СААЯ.

ШЫНЧЫ БООЛУ

Кадыг берге хүннерде-даа
Карактарым огу болуп,
Чаңгыс-ла мээң шолбаным
бооп,
Чарылбайн кады чор сен —
Эгиттинмес частырыглар
Эвивисти доңнаан эжим.
Чуртталганың «ажыг дузун»
Аравыста үлешишаан,
Амыдырал далайында
Шуудай берген эштип чор
бис —
Холда судал деңге соп каап,
Кожа базып чоруп ор бис.
Чөленгишке деткимче бооп,
Чөнүгүже деңге базаал
Чаа күштү сеңээ, меңээ
Чаяан келир салгакчы
дээш —
Ынакшылдың даңгыраанга
Ырак-чоокка шынчы боолу.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

ПОЛИТИКА МООН ЭГЕЛЭЭР

Кылдынып турар тугут шелүүге айыылынмайн аңаа шелээн кылаштаары бергеле. Ында-мында «ийлээ карбаннаан» кранның, материал дужүргеп машинаның, ол-бо кыйгырышкан ажылчыннарның хөлдөзинниг кидин түлүк ажылының үезинде Кызылдың 9 дугаар школазының чанында тос каът бажыңын тудуунга чеде бердивис. Мында 48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчилер бригадалары ажылдап турар. Оларның чамдыызыбиле вагончикке чугаалаштывыс. Шоолуг ур болбаанда ажылдың кандыызының ниити байдалы чуруттунуп келди. Чылдың-на бо үелерде шеверлекчилер доңуп эгелээр: бажыңның үүгле бодун тудуп каап, «ажылданар» деп дужаап каар, а чылыг бээр дугайында кымдаа сагыш човавас. Ынчангаш доңуп-дожап турарының хараазыдан «албадалдыг ажыл үзүүшкүнү» кылып, суугга чыныып олурарлары бо.

— Дарга-бошкаларга айтырыгларыңар тургузуп тур силер бе?

— Чегел тенген чүве-дир ийин. Бисти кым тоор боор.

Бо шеверлекчилерге дарга-бошкаларының кайызы-даа демей-ле: тудутта машинаалыг халдын келир, хевинде хир-чам чыпшынмаан-на болза, дарга баштыг кижи болур. Олардан ТЭ-48-те партия ажылының дугайында айтыварымга, «ол коммунистерни-даа орта билбес бис. Хуралдаар дээш чоруп-ла турар, аңаа маргыжыпмаргыжып тарай бээр. Оон чүү-даа болбас. Хуралывысна ону-мону чугаалаштывыс деп кым-даа биске сонуургатпас боор чорду» диштилер.

— Партияның кол-ла сорулгазы — кижилер-биле ажылдаары — деп, шеверлекчилерге сагындырарын оралдажырымга, олар харыызынга бергелерни то каап бердилер. Кижилер-биле ажылдап, оларның дугайында кымның, кайы дарганың, шынап-даа болза, сагыжы аарып турарыл, ынчаш? Чүс, муи-даа катап чугаалаарга, чүге ол-ла бергелер чыл-чылы-биле, хоочураан аар аарыг дег, тудуглардан адырылбайн турарыл?

Бир чижек, Клара Хертек ТЭ-48-те 10 чыл ажылдап турар, беш уруглуг. Ол амга чедир ниити чуртталга черинің чаңгыс өрээлинде чурттап орар. Эрткен чылын Кызылда үрде туттунган амыдырал хандырылга баажыңының шеверлел ажылдарынга киржип турда, аңаа партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин баштадыр кезек даргалар келгенде, Клара чурттаар чер-биле бергедээшкиннериниң дугайында чугаалаарга, «Тыва тудут» девискээр каттыжыышкынының даргазы И. А. Остапец аазааштын берген: «Ийе, чоп-тур. Хөй уруглуг өг-бүлеге 96 аал чурттаар бажыңдан делгем квартираны бээр бис». Аазааның үш чыл майаар дээни дег, Клара Хертек дужааган бажыңнарның чаңгызының-даа үлелгезинге кирбейн барган.

Зоя Донгак — шеверлекчилер бригадири. Боду коммунист. Тос дугаар каътка сураглап чеде бээримге, дем баштай ужурашканым. долу суглуг хуунар колдуруп чораан кижи ол болду.

— Понедельниктe ажылга кээривиске, шупту чүве доңуп калган болурга, бодум бажыңымдан изиг суг дажыглап турган, азилдирдим.

Уруглар тос дугаар каътта ажылдап турлар, аңаа чедир суг дажыглаар хамаанчок, кижи боду безин кедурлуп алыры амыр эвес. Партия ажылынга хамаарыштыр Зоя Донгактың бодалдары мындыг: чыл санында-ла херээжен улусту доң-дош черге ажылдадып, аарып-аржыырынга чедирип турда, оларга оран-сава чедишпес, ажылдаар таарымчалыг байдалдар чок турда, партия ажылы чоруп турар, коммунист удуртукчуларның салдары бар дээрзинге ажылчын кижи чигзинмес аргажок. Эки ажылдаар болза, партия үүге херек чок деп.

Ажыы-биле чугаалаарга, ажыл-ишчи кижилерге бедик материялар эвес, а чурттаар оран-сава, ясли-сад, ажылдаарынга эптиг байдалдар херек. Бо бүгү чокта, оларга партия дугайында хөй сайгарылганын ажыыдаа чок.

ТЭ-48-тиң партбюрозунуң секретары Н. П. Соломатова партия рескомунуң ажылынга дараазында үнелелди берди: «Оон кандыг-даа дуза көрүп чорбаан бис. Ынчангаш оон бар-чогу-даа биске демей-ле. Бир эвес рескомнуң ажылдакчыларын өске партия организацияларынга быжыглаар деп чугаа туруп келзе, бис А. И. Ванжаны ап болур бис. Ол харын биске келгилээр кижи».

Валентина Борбак-ооллун, Зоя Донгактың бригадалары-биле чугаалашкаш, оларның ажылдап турар байдалдарын карак-биле көрүп бүзүреэш, Коммунистиг партия, чырыткылыг идеалдар дугайында бедик сөстер адаары меңээ эпчок дээрзин ылап-ла медереп билдим. «Тыва тудут» девискээр каттыжыышкынының парткому, Министрлер Чөвүлели, партия рескому 48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчи кыстарыбиле ижин кара чок чугаалажып, оларның ажылдап турар черлеринге четпээн шаанда, оон ёзулуг түңнелдерни үндүрүп, оларның негелде-хереглелдеринге ылаптыг дуза чедирбээн шаанда, партия, Советтер ажылынга, ажыл-агый удуртулгазынга үнелел тикке деннежири чайлаш чок.

Надежда ЭРГЕП.
ЧУРУКТА: бригадир Зоя Донгак биле Орлана Дажы.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Күрүне суверенитеди:

Декларация төлевилелин

чугаалажып тур бис

БҮРҮН ЭРГЕЛИГ КҮРҮНЕ ХЕРЕК

Тыва АССР-ниң суверенитедин улус депутаттарының сессиязында чугаалажып көөрүнүң бүдүүзүнде, улустың чугаазы-ла ол апарган. Бодум хуумда, анда черле кириппес, харын-даа оон бар-чогу хамаан бе ыңдыр бодап чоруур дээн мен. Хой чылдарда ажылдап каапкан азы ук ажылга чаа-ла ийиш чыл болган юристер мөзөө ужурашкаш, ол дугайын сонуургаарга, бодумнуң бодалдарым илередипкеш, ук эштерниң чеме-халазын шыдаар шаам-биле көрдум. Оон-на парлалгага бодумнуң бодалдарым илередиримни шиитпирлеп алдым.

Шынап-ла, Тыванын суверенитедин хүлээп алыры кончуг далаш деп эртем-билим, амыдыралчы дуржулгазы шыырак эштерниң чугаалап турарынга каттыжар мен. Сөөлүнде барын суверенитетти хүлээп алганының документилерин часпарлап, Тыва республиканың салым-чолун үүгле каш чылдарынга бодап, харын-даа чамдык эштер боттарының ат-алдарынга, эргедужаалынга хамаарыштыр кылдыр чогаадып каанын шугумчүлеп, ону катап чонга таныштырар ужурга таваржы бербезин деп бодаар ийик мен. Маңаа хөй-ле тайылбырны кылсайн, республиканың улус депутаттарының ам болур сессиязынга мөзөө бо саналымны база киче-энгейге алырын дилээр-дир мен.

Тыванын суверенитединге хамаарыштыр • тургускан декларацияның кол нуруузунга чөпшээрежир мен. Ынчалза-даа ол үүгле ат кырында, херек кырында бодунуң эрге-шөлөөзи, ажыы чок суверенитет-дир деп санап тур мен. Бир эвес суверенитетти хүлээп ап турар болганда, политиктиг болгаш экономиктиг бот-башкарылга херек деп бодаар мен. Ынчангаш дараазында үүлдерни ыяап-ла тооп көөрүн сумезин киридим.

Бирээде, **политиктиг бот-башкарылга.** Күрүне дылы орус, тыва болуру албан. Бир эвес Тыва Совет Социалистиг Республиканың девискээринде, ында чурттакчы чоннуң үштүң бири хире кезин база бир нацияның чоны чурттай бээр болза, оларның дылын база күрүне дылы кылдыр хүлээп көөр. Европаның сайзыраңгай, эрге-хоойлулуг күрүнелеринде үүгле он ажыг хуу турда безин, өске нацияларның дылын күрүне дылы кылдыр хүлээп ап турар ышкажык. Ынчангаш күрүне дылы кандыг болурун медээжок маргыжып, бир дылдың ат-алдарын оскези саза бээр деп чон ортузунга националдар аразында дыңзыгыышкын болурар бодалдарны-даа илереткен херээ үүл!

Тыва — РСФСР-ниң составынга турар болганда, политиктиг хамаарылга үүгле оон парламентизинге турар ужурлуг. Ийи дакпыр чагыргага олурары дег хилинчекти моон соңгаар көрбес ужурлуг бис. Республиканың министерстволарын эрге-чагырга чок ведомстволар деп санаар мен. Кандыг-даа айтырыгны ыяап-ла Москвадан төп министерство дамчыштыр шиитпирлеп турар бис але. Ындыг болганда республиканың парламентизинин херээ үүл, ниитизи-биле суверенитет дээндаа херээ бар бе?

Доруу-биле чугаалаарга, кандыг-даа айтырыгларны үүгле республиканың иштинге шиитпирлээр апаар. Чижээ эрге-хоойлу дүрүмнерин ССРЭ Конституциязынга үндезилээш, тус черниң онзагай байдалын барымдаалап, ону боттарыны-биле тургузуп ап болур суверенитет херек деп санаар апаар. ТАР үезинин хоойлу-дүрүмүнде мал оорлаар чоруктарга онза кичээнгейни угландырып турган. Беш бода болду бе, азы ийи удаа мал оорлаан кижилерни дээди хемчег-биле шиидип турган. Бир эвес ук хоойлуну амга чедир арттырып каан болза, Тывага мал оору турбас ийик. Мал оору чок турган болза, Кызыл хоорайның чурттакчылары безин эвн одарларлыг дагларга чылгы малды сарлыкты тудуп болур ийик. Олар аал өдээ хереглевес, ажаалда чок мал ышкажык. Мал — тываларның амыдыралының кол үндезини, ол чок болза амыдырал тергини берге дээрзин бо хүнер көргүзе берди. Бистин бо онзагай талавысты өөренип көөру чугула ышкажыл.

Тываларның төөгүзүнге өлүрүкчү чоруктар, күштээшкиннер, хулиганнаар чоруктар турбаан. Нацияның ажы-чанчылдарын арттырар, оларга хумагалыг болурун чедип алыр дизе, ону камгалаарының магалыдалы эргежок чугула. Ол магалыдал кайдат? Үүгле эрге-хоойлуда. Ынчангаш эрге-хоойлу органнарының структуразын, ажыл-чорудулгазын тургузарда база Тываның онзагай байдалдарын барымдаалаары чугула-дыр. Маңаа база боду шиитпирлээр эрге херек. Үүгле ынчан Тыва — суверенитеттиг республика болур ужурлуг. Ол чокта суверенитет дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

Экономика талазы-биле үүгле боду хандыртынар бо үеде, күрүне тургузуунуң структуразын база боттарының шыдаар шаа-биле тургузуп алыры чугула деп бодаар мен. Республикада кижи саны эвээш, ол хирезинде, дөө-ле миллион чурттакчылыг черлер дег, хөй-ле министерстволар, комитеттер, эргелелдер бар-дыр. Бир эвес оларны каттыштырган, хөй-ле саазын-биле ажыл чорудуп олурар ведомстволарны чок кылза үүл? Моңу чедип алырын база суверенитетке албан айтыр.

Ийиде, **экономиктиг бот-башкарылга.** Тываның бүгү-ле үүш, казар байлактары, чер, суу республиканың эт-хөренгизи. Ынчап көөрде республика иштинден чиг этти үндүрбес, продукцияны ыяап-ла маңаа бүдүргеш, рынок өртээ-биле сайгарар. «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттар ССРЭ-ниң ведомстволарынга чагыртып, ол дээш хөй акша-хөренгини үндүрүп турар дугайында хөй-ле чугаалаларны төп солуннарга бо чылын бижип каапты. Бир эвес олар орулга чок бүдүрүлгелер болза, доп-дораан хагзын. Дөө-ле Москванын бир министерствозунга чагыртыр, оон акша-төгерик диленириниң орнунга, ботоорулга-чарылгалыг, продукциязын каяа, кымга садарын боттары шиитпирлээр бүдүрүлгелер болзуннар. Хевек болза, даштыкыда ол байлактарны хереглеп турар концерниер-биле-даа керээ чарып алза канчап баарыл. Чоп өске республикалар чогум-на ындыг хевирже кире бергенил? Націоналдар аразында үүнүп келген улуг алгыш-кырыштың үндезини бо ийи бүдүрүлгени бөгүн-даа хаап каапса черле ажырбас. Үс чыл-даа эрте берзин. Тываның орус, тыва болгаш өске сөөктүн кижилери черниң байлаан чоннуң амыдыралын экижидериниң үнер дөзү кылып алзыннар.

Бир-тээ, мындыг айтырыга келгенде, Тывада геология шинчилелин соксадыр. База-ла дилеңген атка кирер-дир бис. Шинчилелдиде, тыпкан байлакты-даа белен продукция кылдыр хуулдургаш, оон өртээн алтар кижилер ээ болзун. Моңу чедип албас болза, суверенитет дээн херээ-даа чок. Ол дугайында бети дизе, чээрби-үжен, ыңды дизе сезен-тозан чыл болгаш, кижилер архив материалдары часпарлап, үүгле хүнүн бодаан кижилерни каргаар үе ыяап келир.

Тывага колхоз, совхозтар көдээ ажыл-агыйны сайзырадырдан, харын-даа оларны келир үезин чок кылып каан деп бодаар мен. Үүгле бо берге агаар-бойдустуг черге эвес, ССРЭ-ниң бүгү черлеринге бо совет ажыл-агыйлар үүгле каража чедирген деп, экономистер санап турар. Ынчангаш Тываның көдээ ажыл-агыйын эде тургузарын үүгле республика иштинге шиитпирлээр, Эргим депутаттарның хөй кезин көдээ черлерден келген. Совхозта ажылчыннар айда дөртен-бежен акша ажылдап ап олурар. Оларның уруг-дарыы беш-алды, харын-даа оон хөй суг ышкажык. Күрүнеге хөй эът, сүт, дүк дужаар планныг совхозтарга кижилер үс-даа чыл чурттааш, эки амыдырал канчап көөрүл? Оон ынай ында ажыл чоктар саны каш хуу ийик? Совхозтарның херээ чок, ажыл-агый башкарылгазын Советтериниң эрезинге бүрүнүбиле бээр. Оон башка Тывага амыдырал кажан-даа экиживес. Ону канчаар эде тургузарын специалистер билир ужурлуг.

Бо-ла бүгү айтырыгларны соора биле бербезин дилээрдир мен. Тыва ССРЭ-ден үнзүн, бот-догуннаан тускай күрүне турзун деп улуг аас этпедим. Совет Социалистиг Республика болганда, өске республикалар ышкаш, шак ыңдыг бот-догуннаашкынны чедип алыр ужурлуг бис. Азырадыкчы хөөннерден үштүнүп, бүү тала-биле бот-башкарныышкынны чедип албас болзувусса, Тыва кандыг турганыл, ол-ла хевээр артып каар.

Эдуард ДОНГАК.

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

«БАШТАЙ ООРЛАРНЫ ТУДУП ЭККЕЛИҢЕР»

«Тыва кижиге маллан үнелиг үүл чок. А моон дуринда малдыг кижилерни-ле «прии кожайлар» деп малын хавырып, күш-биле күрүнеге дужаалын турган болгай. Ол бүгүнүң шын эвезин амыдырал көргүскен.

Сөөлгү үеде күрүнениңдаа, хуу кижилериңдаа малының баш саны чоорту өскүп олурар. Ол өскүнүг болбас арга чок. Ынчалаадаа малдың өскүп ковудээнбиле чергелештир, ону «ийи буттуг кокайларның» соргаар чоруу база ковудээн. Харын-даа кадарын чорда-ла, ок-чепсектиг, машина-балгаттыг келгеш, коозулдур-ле былаап аппаар апарды.

Август айның эгезинде Бай-Тайга районуң Өл-Өзен деп черинден аванның 50 ажыг ошкузун «ай деп» аппарган. Тайга-таскылды дун-хүн дивейн кезин, ошкуның барган уун дилеп келдивис. Каш хонук эрткенде, кожа аалдың оглу «ошкүнерни ийи кижи сүрүп алгаш бар чытты» деп келген. Оорларны сураглап турувуста үе эртип, талыйган. Чүвенин үжү-бажын билип алгаш, Бай-Тайга районуң иштики херектер килдизинге барып, билдириишкин киирдивис. «Баштай оорларны тудуп эккелиңер, оон чугаалажыр бис. Бисте оларны сүрер машина-балгат чок» деп харыы бердилер. Туразының улуу ол бе, азы бисти тоомчага алыксавазы ол бе дээрзин орта билбедивис. Оларга бис көргөн херечи оолдуң тайылбырын берген, оорларны тодарадып эккелген-не болгай бис. Маңаа харыының кым бээрил?

Оон бээр ам 2 ай эртип бар чор. Истелге чоруп-ла турар дээр, а түнелги коозулбес. Бо талазы-биле Бай-Тайганың ИХК-зиниң ажылдакчыларының тайылбырын дыңнаксадывыс.

Юрий КАРЫМА.
Кызыл хоорай.

ЭГЕНЧИИВИС ЭРИИН АШКАН

Хандагайтыга совет-моол байырлалдың үезинде, моол мөгениң эт-сеп суккан сумказын оорлаанының дугайында ИХМ-ниң парлалга белүүнүң дыңнадыындан номчааш, эгенгден баш сугар чер тыппайн бардым. Шак ыңдыг төөгү ужур-уткалыг болуушкун үезинде кандыг кижиниң бажына оор-сук кылырының дугайында бодал кирер чоор. Оор херек кылган үш оолдуң арын-нүүр чогун, чонунуң ат-алдарын бодавазын кайгап ханмас-тыр мен.

Моол мөгелериин тыва хүрештиң сайзыралынга киириштирип чоруур үлүг-хуузу улуг. Олардан чараш аргаларны өөренип, оларның деңнелиңге чедир өзер дээш, бистиң мөгелер хөлчок улуг күжениишкинни үндүрүп турар. Моолдар-биле харылаавыс шагдан бээр тургустуннаан, ынчалза-даа шак ыңдыг чованчыг болгаш бужар үүл кажан-даа турбаан.

Чурттуң аңгы-аңгы нациялыг чоннарының мурнунга тыва чоннуң ат-алдарын шак ыңдыг, үүвени чедир угаан билбес, үүгле хүнүн бодап чурттап чоруурлар баксыраткан. Ол безин ындыларга өөредиг, кичээндириг болбааны ол ышкажыл. Ам кээп, төөгүвүстен ханывыс тудуш моол өскүктеривистиң мурнунга букартап эгелээнивис ол.

Наадым үезинде кандыг болчук. Шүүлген мөгениң шаңналга алган аъдын бир оол оорлап мунуп чыткаш, туттурган болгай. Чованчыывыс ол хире-дир.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур

Иштики херектер

министерстволунуң

кичээнгейинге

ОРейдС

ЧУТКА ТУТТУРГАН ОБЩЕЖИТИЕ

Каа-Хем суурнуң Паротурбинная кудумчузунда Кызыл хооркүүскомунуң ИХК-зиниң таныыл килдизинге хамааржыр общежитие бар. Ында санитарлыг байдалдың дүвүренчиниин, кышка белеткелди шуут чорутпаанының дугайында чагаа база телефон дамчыштыр хөй-хөй дыңнадыглар бистынаар аъттанырынче албадапкан.

Бо общежитиеде хөй өгбүлелер чурттап турар. Чангыс бичии өрээлге 6-7 ажы-төлү-биле 8-10 чыл дургузунда чурттап деп үүвени бодаары безин берге. Амыдырап-чурттаар ы н г а даа, ажылдаарынга-даа, ажы-төлдү кижизидерингедаа аажок халадыг. Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалында ажылдап турар кижилер ажылының соонда күш кирип ап, дыштанып алыры шуут болдунмайн турар. Шак мындыг байдалда дыка хөй өг-бүлелер чурттап чоруур. Чижек кылдыр 8 кижилиг К. Донгактың, 4 уруг-дарыглыг Г. Сааның, 5 кижи составтыг В. Кара-Салдың өг-бүлелерин алырга-ла четчир.

Бир эвес общежитиеге санитарлыг байдалды тургузуп, туалет, кухня, душевая дээн чижектиг ниитинин ажыглалга черлерин арыгшеверге тудуп, камналгага ап турган үүве болза, тар, кызыы байдал ындыг кончуг шыланчыг эвес болгу дег. Мында байдал дувуреллди оттуруп турар. Санитарияны сагывайн турарындан бо общежитиенин дыка хөй ажы-төлү гепатиттен аарып, эмнелгеге чытканнар

Комендантының хүлээлгезин дакпырлап күүседип турар А. Л. Оюн-биле общежитиени бир дургаар эргий кезин кылашташтывыс. Коридорлар каранғы. Чамдык черлери хүндүсү чырык берип турар шөйбек, үзүү сайгылгааннарлыг, а хөй нуруузунда бөдүүн сайгылгааннар турар. Олар чок «Кашты-даа суп каарга, уштуп аппаар-дыр» деп, комендант тайылбырлады. А катап садар дээрге акша чок.

Общежитиеде өрээлдер өртээнге доктаап көрээлнер, 17 дөрбелчин метрле чурттап турар кижилериин өрээл дээш төлеп турар акшалары аңгы-аңгы. Кижи бодаарга чаңгыс доктааткан өртек тургу дег. Ындыг эвес болуп тур. 8 кижилиг Донгактарның өг-бүлези айда 40 рубль чедир төлеп турар. Өг-бүленің кежигүн бүрүзү дээш тыртып турар үүве бооп-тур. Ындыг төлээде, мындыг айтырыг тургустунуп келир. Ол акша кайнаар кирип турарыл? Общежитиеде чурттап турар кижи бүрүзү үүгле өрээл өртээ дээш эвес, а хүн бүрүде ажыглап турары туалет, кухня, чупар, хеп чуур чер дээш база төлеп турар болгай. Ындыг болганда, үстүнде адаан үүлдер албан ажылдаан, чурттакчыларның үндүрген акшазын долузу-биле эгиткен турар ужурлуг. Мында байдал ындыг эвес. Душевая шуут ажылдавайн турар, аваа септелгени кылып чоруй, ара каапкан. Довурак, бок, хир-чам долган туруп-ла турар. Хеп чуур чер хаван кажаазындан дорайтаан. Душкан-на кижилериң албан-наар чери апарган. Кухняның соңгалары чарык, чем хайындыр плита туржук, стол, сандай аймаа безин чок. Кандыг-даа бажыңга кухня чырык, чылыг, таарымчалыг байдалды киириптер болгай. Одаа өскен бажын бажын деп бе? Адаанны каътта туалетти шуут дуглап каапкан. Бир чеже мында чурттакчыларның буруузу база бар. Оларның камныг эвезинден туалеттин хоолайлары бо-ла тунуп калыр. Орп чыт-бус, өдексит, сазыксыг чыт коридорну дола бээр. Тынар безин арга чок апаар. Ол-даа канчаар, туалет тунарга-ла, өрээлдерде бар ванналарны суу база-ла сазыксып кээр апарган. Байдал мындыг чударыгыг турда, чаш урутлар от аарып турбайн канчаар.

Хоорайның ниити чуртталга черлеринде, албан, организацияларда, бүдүрүлгелерде кышка белеткел доступ турда, мында кандыг-даа ажыл чоруттунмайн турар. Ол бүгүнү харылап турар кижи — ИХК-ниң таныыл килдизинің начальниги Рафаэль Зуфарович Газизов, иштики херектер министрниң оралакчызы Петр Васильевич Сосков үүнү бодап олурары, үүнү манап турары билдинмес. «Бурган өршээп, борбак быштак тыпты бээр ирги бе?» деп бодап олурарлар болза, чазып олурарлары ол. Шүшпеп чоруктан уштунуп, дарый практиктиг, ажыл-агыйжы хемчеглерни ап чорутпааже хоржок боор.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниин удуртукчу даргалары радио, телевидениеге үүве чугаалаанда, парлалга органнарынга материал бижип, интервью бергенде, оларның аксыдан мындыг сөстер чыпшынып калган дег адырылбас: «милиция органнарынга ажылдакчылар чедишпес». Кажан ажылдакчыларының дугайында мынчаар «сагыш салып, ажаанзырап» турда, ынаар кым ажылдап кирерил?

Общежитиеде өрээлдер ээлеп турар чурттакчылардан «чулуп» алган акшаларының кезик-чамдыын ында байдалды экижидеринче угландырбаже черле хоржок. Алырын ап алгаш, «материалдар чок, соңга шилдери чок, доозу чок» дээш олурупторга үүг будерил?

Маңаа немеп каар үүл чүл дизе, общежитиениң чурттакчыларының аразында азырадыкчы хөөннүн бары. Негеп-ле тур бис дээр. Багай негеп турар-дыр. Бир эвес шиитпирлиг хөделир үүве болза, күш бар болдур ийин. Общежитие чөвүлели ажыл кылбастаан, «кыцкы үйгүже» шагда-ла кире берген. Чөвүлел дээрге кончуг улуг күш ышкажыл. Ол дээрге ниити чуртталга черинин эрге-чагыргазы-дыр. Оон-биле демнежип алгаш ажылдаар үүве болза, үүнүдаа кылыптып болур.

Дыштаныр хүннерде арыг-шевер хүнүн чарлап, коридорларның хаваларын, соңгаларын үүп, ниитинин ажыглал черлерин аштап, арыглап алза, оларны боттарынга эки. Харыысалгадаа немежир болгай. Кымна бодунуң аштап, арыглап алган черин бужартадып, үдереди бээр деп. «Мээң дерим төккеи, холумну киириштирген үүлүм-дүр» деп бодал баштай-ла башка кирер болгай. Оон түнелинде боттан-даа, өскелерден-даа негелде улгадыр. Ажыы-биле чугаалаарга, бот-башкарлып билбес чоруктун түнелдери үүлдерге чедирип болур. Негелде, негелде база катап негелде херек. Шак ыңдыг негелдени общежитиеде хаара туттурган ийи аштакчыга база хамаарыштыр алыр.

Вахтёрлар чогун ажыглап алгаш, дүнеки үелерде мынаар үен-даян кижилер кирер апарган. Таныыл ажылын күүседип турар шагдаалар колдуунда дүнеки үеде ажылдап турар, маңаа үүгле оларның өг-бүлелери артар. Ону ажыглап алгаш эзирик хулиганнар бо-ла кирер, улуг-биче кижилер коргудар. Үш вахтёр удавас ажылдап эгелээр.

Удавас ИХМ-ниң 60 аал чурттаар бажыңы ажыглалга кирер. Бир эвес ИХМ-ниң удуртукчулары, бирги ээлчегде В. П. Сосков бо общежитиениң чурттакчыларынче ээ көрүп, милиция шугумунда хөй чылдарда ажылдап келген, хөй ажы-төлдүг, оочуру чоокшулаан кижилерге ук бажыңдан квартираларны бээр үүве болза, общежитиениң байдалы үүгээртээри чугаажок. Үүге дизе, бо хүннерде ук общежитие амин эртир долдунган болуп турар. Чурттаар ужурлуг нормазын каш катап ажыр баскан.

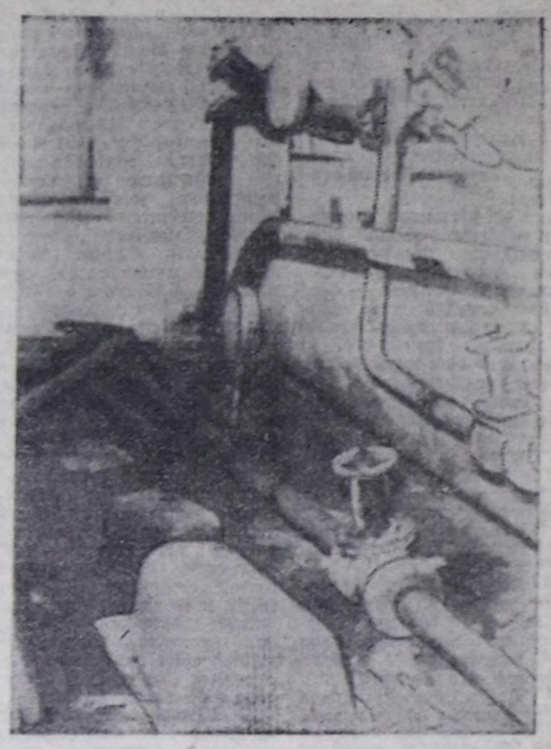

Корум-чурум үрээшкиннериниң болуп турар чылдааниарынга бир-ле дугаарында эрге-хоойлу органнарының багай ажылын демдеглеп өөренип калган бис. Бир талазында шын болбайн аан, ынчалза-даа өске талазын ап көөр үүве болза, херек өске апаар. Бир чеже шагдааларның сула ажылы оларның амыдыралының байдалының багайындан болуп турар. ИХМ-ниң удуртукчулары боттарының ажылдакчыларынче кичээнгей салбайн турар. Бир эвес оларның амыдырал-чуртталгазын чиигедир дээш хемчеглерни ап чорудуп турган болза, кижилерниң ажыл-хүлээлгеенге харыысалгалыы, негелделии беднири чугаажок. Ынчан республика девискээринден дашкаар немелде күш-даа чалап турбас ийик бис. Чөгенчиивис бо хиредир ийин.

Галина СААЯ. — Общежитиеде 2 дугаарлыг өрээлдиң чурттакчызы; Лариса ОЮН — общежитиениң комендантызы; Артур ХЕРТЕК — бистиң корр.

ЧУРУКТА: **септелгезин ара каапкан душевая.**

Вячеслав МОНГУШТУН фотозу.

ДАГДЫНЫКЧЫ

Damba Суванович Кара-Сал Чөөн-Хемчик районуң иштики херектер килдизинің шугумунга хөй чылдарның дургузунда ажылдап келген арга-дужулгалыг кижилериң бирээзи. Ажылдаан үези — 21 чылдың нуурун көре берген. Бо чылдарның дургузунда ол ангы-аңгы салбырларга ажылдап, каа-даа төлептиг чоруун көргүзүп келген.

Милицияның тергиини, мергежилиниң талазы-биле 3-кү класстың ажылдакчызы, хөй-хөй медальдарның, хүндүлел бижиктерниң болгаш өртектиг белектериң эдилекчизи — Damba Суванович бо хүннерде оперативтиг дежурныйлаашкын салбырында ажылдап чоруур.

ЧУРУКТА: **дагдыныкчы милициянының капитаны Д. С. Кара-Сал.**

Сөзү болгаш фотозу Виктор ХОВАЛЫГНЫЫ.

Билип алза эки

БИР ЧАГААГА ХАМААРЫШТЫР

Ажык-чарлыг үеде демократияның калбарганын ажыглап, хамаатыларның албан черлериниче чагаа-бижик бижип чорудары ковудээн. Бир эвес ук чагаалар, шыпаппла, чедимче чок байдалдарны илередип, оларны чайладырының дугайында айтырыгларны көдүрген болза, ында багай үүү деп. Ынчалза-даа күрүне албан черлериниң ажыл-чорудулгазынга шуут шаптыктап турар чагаалар база бар, оозу хомуданчыг. Чижек кылдыр бир чагаага хамаарыштыр сайгарылганы маңаа кылып, чамдык бодалдарымны кинрейн.

1989 чылдың январь 14-те К. М. Шаң-оол дээрзи Бии-Хем районуң Өөк суурга бодунуң бажыңына эзирик турган, таныыры Сат-биле аас-дыл үндүрүп, ол кижини бижектеп өлүрген. Бо үүлгедии дээш К. М. Шаң-оол РСФСР-ниң КК-зиниң 108 үүүлүнүң 2 кезээ-биле 10 чылда хосталгазын казыдып шииттирген. Улус суду Шаң-оолдуң мооң мурнунда ийи удаа кижилерге аар кемдээшкин чедиргени база оор болгаш хулиганзыг чорук кылганы дээш шииттирип чорааныи өөренип көргеш, оны онза айыылдыг кем-херек үүлгедикчизи деп санааш, хосталга казаан ялазын онза чурумнуг албан черинге эрттирер кылдыр доктааткан.

Суд чорудулгазынга К. М. Шаң-оол Сатка кемдээшкин чедирип, ону бижектээнин маргышпаан, а когараан кижи оон бодунче халдап кээрге камгаланып, доктаадыр сорулга-биле бижек ажыглааныи өөнээн.

Удаваанда шииттирген Шаң-оол Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының адынга билдириишкин киирип, шын эвес черге хосталгазын казыдып шииттиргенин айтып, өг-бүлези оон дузазы чокта түрөп турарын бижип, херекти истеп турар үезинде хажыдыышкынар турганын, ынчангаш шииткелди күш чок болдуруп, солун бээрин дилээн.

Судтуң үндүрген шииткелин хынаар, ону эде көөр албан черлери болгаш эргедужаалдыг кижилерни хоойлуда бирдеи бирээ чокка айтып, көөр чурумун үзе шиитпирлеп каан турар үүве болганда, Дээди Совет ол билдириишкинни прокуратура черинче чоруткан, билдириишкин орта үзе көрдүнген, шииткел шын, чөптүг деп харыыны Шаң-оолга берген.

Шииттирген Шаң-оол ол харыыны шын эвес деп санааш, СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевка хомудал чагааны бижип база-ла үстүнде киирген үүүлдерни айыткан. Чагаазында ол истелге-байысаалга болгаш суд органнары ону хоп-нүүл-биле мегелеп турган, актыг черге хоойлуну каржызы-биле хажыдып, хөй чылда оон хосталгазын казып шиткенин бижээн. Ук хомудалды сайгарып көөрүн база-ла биске дааскан. Хомудалды өөренип көөрге, шииттирген кижи эрги чагаазында барымдаалары киирген, чаа үүлдер чок. Ол дугайында харыыны оон бодунга берген.

Ол үеде шииттирген кижиниң кадайы Е. Б. Шаң-оол депутат Лукьяновтуң адынга хомудал киирген. Оон утказы база-ла билдингир: К. М. Шаң-оол актыг черге шииттирген. Өг-бүленің ээзи, уругларның адазы чокта ажы-тол эң-не түренги байдалда чурттап турарын, чурттаар оран-сава чогун, акша-төгерик, ажыы-чемге чединмейн турарын айтып, ашаан хостаарын дилээн. Ол чагаа база-ла республиканы-рага келген.

Үстүнде бижиттинген үүүлдерден дараазында түнелдерни үндүрер ужурлуг бис.

1. Судтуң шииткелин өзүгаар шииттирген кижиге хамаарыштыр хомудал киирер болза, ону үүгле Тыва АССР-ниң Дээди судунче киирген, шииткелди солуурун азы чиигедирин, чок болза хөлүн эрттир чиик көрген деп саназа, аартадырын дилеп болур. Өске кандыг-даа албан черлери улус судтарының үндүрген шииткелин кандыг-бир аяныр хынап көрүп, шүүмчүлээр эргези чок. Бир эвес Тыва АССР-ниң Дээди судунуң харыызы оон сеткилинге таарышпаза, улаштыр РСФСР-ниң Дээди судунче биживишаан, хомудалга бердинген харыыны кожуп каар ужурлуг.

2. 1989 чылда РСФСР-ниң Социал хандырылга министерстволунуң саная үндүргени-биле алырга, бир билдириишкинни харыылаарынга күрүне 100 хире рубльди чарыгдап турар. Чеже-чеже үнелиг үеки, акша-төгерикти барымдаа чок чагаалар чарып болурун бо сан-чурагай көргүзүп турар. Ынчангаш чагааны бижиринин бетинде, каш удаа бодаанза чугула.

3. Хоругдал черлериндеяла эрттирип турар кижилерниң шииткелин чиигедир ийикпе, азы арткан хуусааныи кандыг-бир чиик яла-биле солуур дугайында айтырыгны чүгле ук албан черинин удуртулгазының мурнунга тургузар. Бир эвес айтырыгны хоругдал черинин удуртулгазы чөптүг деп санап, дилегни киргенде, үүгле ынчан улус суду ук айтырыгны сайгарар.

4. Яланы чиигедирде, шииттирген кижинин мөзүшынарын болгаш оон эттинип-чазалганын, күш-ажылга хамаарылгазын өөренип көөр. Маңаа оон аал-оранында байдалы, ажы-төлүнүң, алган кадайының амыдырал-чуртталгазы барымдаа болбас. Ынчангаш хомудал бижин турар хамаатылар аңаа херектин болган байдалдарын болгаш шииттирген кижиниң мөзү-шынарын долузу-биле мурнады айыткаш, үүгле оон соонда каш сес-биле, каксы, оон аал-оранында байдалын бижизе чогуур.

Улус судтарының күштүг бооп кире берген шииткелдеринге хамаарыштыр хомудалдар киирер сагыштыг хамаатылар үстүнде үүүлдерни өөренип көрүп, сагыыр үүве болза, оларның хомудалдарынга харыыларны дегийт шын, долузу-биле бээринге улуг идиг болурун билзе чугула.

Даш-оол ОНДАР.
Тыва АССР-ниң прокурорунуң дузалакчызы.

Школаның 40 чылынга

БОТ-ИДЕПКЕЙГЕ ДАЯНМЫШААН

Белдир-Арыг суурга каш-ла класс өрээлдерлиг бичежек школаны араттар боттарының күсели-биле 1950 чылда уругларынга тудуп бергеннер. Шак ынчаар-ла суурнуң төп кудумчузунга эге школа ажыттыынган. Оон бээр ам 40 чыл эрте берген. Чыргаланды ортумак школазын үүс-үүс кижи доозуп үнген. Школа ортумак болуп ажыттынгандан бээр 15 удаа онгу классчыларны доостурган. Школаның доозукчуларының аразында онон башкылар, эмчилер, көдээ ажыл-агыйның специалистери, малчыннар, тудугжулар бар. Каш-ла башкылыг бичиң бажыңныг школа ам колдуу дээди эртемниг, шыырак дээн башкыларлыг улуг коллектив апарган. Школада элээн түүлдер кылдынып турар, директору база чаа, ажылдаа-ла ийи чыл болган. Делгем, чырык класстарлыг ортумак школада үш үүс хире өөренікчи чаңгыс эллчегде өөренип турар. Школаның 40 чыл болган юбилейин таварыштыр ооң директору Нина Ивановна Арипа-биле ужурашкаш, «Шынның» помчукчуларынга харыызын дыңнадып бараалгадыры-биле сонуургаан айтырыгларымны аваа салып, беседалашкан мен.

— Школаның 40 чыл юбилейинин бүдүүзүнде силерниң-биле ужуражып турар болганымда, школаның баштайгы базымнарының дутайында каш сестен чугаалаптар силер бе, Нина Ивановна?

— Үш-ле класс комплектилиг эге школаның баштайгы эргелекчизи Чооду Баа-Хөөевич Шаравин турган. Соян Седилей, Седипаа Ольга, Шаравин Саар деп башкылар эге классчыларны өөредип эгелээннер, оларның чамдыктары ам чок. Чыргаланды школазының эгезин ынчаар салдынган. Чаа школазынга уругларның-даа, улугларның-даа ыпаа аажок. Үүге дээрге улуглары школаны уругларынга чудуктарны шанакбиле кышты кыштадыр сөертүп турган, боттары-ла кызыл күжү-биле кылып бергеннер. Аңаа өөрбейн, үүге өөрүүрүл, ынчаш, ыпын аа. Ол чылдар дээрге улугларның-даа, уругларның-даа сууржуң амыдыралче карааштып эгелээн онзагай үе-ле болгай...

— **Амгы Чыргаланды ортумак школазында өөредилге-кижизидилге ажылында үүү онзагай болуп турарыл, кандыг эжижишкиннер барыл?**

— Школа 1974 чылдан бээр ортумак апарган. Оон бээр онгу класстарның 15 үндүрүлгези болган. Коллективте 35 башкы бар, колдуунда дээди эртемниг. Школа интерналтыг, ында байдал уругларга таарымчалыг, аъш-чем четчир, белеткеп турары эки. Колдуунда бичиңлер хөй, олар интернадыңдан оспаксырап чаныссавас, үүге дээрге оларже кичээнгей улуг, хамаарылга эки.

Бо өөредилге чылында уруглар чаңгыс эллчеглиг өөренип кирипкен, изиг аъш-чем-биле хандыртынган. 1-5 классчылар ийнги кичээл соонда школа столовазындан буфетке эккелген чемни чиирлер, арткан класстар буфетке кылган чем-биле хандыртынып турар. Ону бир эки үүл деп саналр бис.

Башкылар четчир, школавыста ыры башкызы база келген. Танцы база удуртуп болур кижи бар. Ынчангаш бистиң өөреникчилеривистиң уран үүл-биле найыралдажылгазы үндезилеттинин эгелеп турар. Кедизинде барып боттары оркестрлиг болурун, ооң үделгези-биле уруглар ырлап, танцылаарын күзеп турарлар. Күзел турда, үүү-даа бүдер ужурлуг. Уруглар боттарының талазындан сагылга-чурумнуг эки өөредилгелиг, хөй-ниити идепкейлиг, ажылгыр кижээ улус болуру негеттинер болбайн аан.

Волейбол, баскетбол, хостуг хүреш, бокс секциларын Совет Армиядан халажып келген Хураган Владимир, ол ышкаш Санчат Виктор ышкаш тренерлер эки чорудуп эгелээннер. Спорт залында чылыг, таарымчалыг. Спортчу инвентарыны 250 рубльге бүдүн комплектини бир-ле дугаар садып алдывыс.

Оон аңгыда ооларга чазанырының бөлүмүн база тургускан. Чедиги класстан өөрү үстүү классчы кыс уругларны даараныры-ңа, аргыттынарыңа бо талазыбиле дуржулгалыг Валентина Хуналдаевна Тараачы өөредип турар, уругларның сонуургалдыы кончуг болуп турар.

Школаның 40 чылынга

Уругларны «ону-мону кылыңар, ынчалыңар, мынчалыңар» деп угаадып айтыр чоруктан уштунган бис. Оларның-биле ажык чугаалажып, уругларны сонуургадып, ооң-биле чергелештир оларның эрге-ажыңтарын камгалаарынче бисте кичээнгей салдынган. «Кижи болгаш хоойлу» деп бөлүм бар, ону юрист башкы Үкей Марина удуртуп турар. Солун темалыг кежээлерни, ажык чугаалажыышкынларны эрттиреринге школачылар сонуургалдыглар. Бо талазы-биле 11-ги классчылар (класс башкызы, аныак башкы Антонина Оюн) эн идепкейлиглер. Сырат Сергек, Чикей Аяс, Күнзет Амир, Оруйгу Шулуу-Байыр дээш еске-даа үстүү классчы ооллар ылап-ла идепкейлиг улус. Инициативчи, организакчы, боттбашкартының билирлер. Шынап-ла, ынчап тура оркестр тып, тургузуп алзывысса, олар ойнап-даа болурлар.

— **Чыргаланды школазының 40 чыл болуп турар байырлалын школа коллективи канчаар уткуп алганыл?**

— Юбилей-ле дээш хоозун шуугап, ураалап эрттирер хевирлиг бодал биске турбаан. Харын ону ажылдап алгаш, эде-хере тыртынып шаг болдувус. Школачылар шуптузу, кыдыынданкыра, үлүүн кирдилер. Өөредилге чылының эгезинден-не, ылангыя төөгү, тыва дыл, литература кичээлдериге, школаның, суурнуң төөгүзү-биле холбаштыр ажылдап тур бис. «Мээн суурум», «Бистиң Тыва» деп стендилерини материалдарын солуп турар. Үүгле школа коллективин-даа алыр болза, бисте хоочуннар-даа хөй. Ат-сураглыг, билдингир башкылар бар. Олар боттары-ла дириг херечилер болуп турарлар.

Чыргаланды школазында күш-ажылга өөредилге талазы-биле чаагай чаңчыл тургустунуп быжыккан. Совхозтуң дузазы улуг. Үстүү классчылар төрээн совхозунга кодан хойну чыл буруде ажаап, семиртип келгеннер. Оон ажылдап алган акшаны школага ажыглап, уругларның боттарын-даа солун экскурсияларже аъткарып келдивис. Бо чылын база-ла уруглар эки ажылдаан. Ол бөлүкту экскурсияладыры планнаттынган.

Школаның юбилейинге уткуштур комиссияны (даргазы хоочун башкы Т. М. Балдан) тургускан, чылдар аайы-биле доозукчулар-биле тус-тус класстар, башкылар харылзажып, альбомнарны дерип кылып алгылааннар. Эрткен чылдарның доозукчулары амгы школачыларга аалдап келирлер. Чагыг сөзүн берип, төрээн школазынга бир-ле ажыктыг чүвени кылырын оларның кижи бүрүзү күзеп турар болбайн аан. Малчыннар, тудугжулар, көдээ ажылагыйның специалистери, эмчилер, башкылар-даа школаның аразында кымнарны чок дээрил. Чыргаланды ортумак школазының өөреникчилериниге эрткен чылдарның доозукчуларының чаагай үлегери чылдар өттүр черле уттундурбас. Доозукчуларның ажыл-херектериниң дугайында чыгдынган материалдар келир үеним школа музейинге кадагалаттынар.

Школада бот-идепкейлиг, тодаргай системалыг эки ажылдап турарларга өөредилге эргелекчизи Хирбээ Лариса Шуур-ооловна, Сарыг-оол Елена Иргитовна, Сондуймаа Зоя Күндүевна, Монгалбин Мира Владимировна ыыкаштарны директор хамаарыштырды. Мен база юбилей таварыштыр Чыргаланды школазының ам ажылдап-даа турар, ажылдавайн-даа турар шуптуу башкыларынга чаагай күзээшкиреерни сеткилимнин ханызыдан бараалгаттым. Силерниң кирген болгаш кирип турар үлүг-хуунар дээш бистер шуптувус еплерге өөрүп четтирдивис.

Тес-Хемнин Чыргаланды ортумак школазында өөредилге-кижизидилге ажылының бир янзы эки арга-хевирлери үндезилеттинин турарын эки деп бадыткап болур-дур. Башкының бот-идепкейи ооң өөреникчилериниче дамчаан, оларны угаан-медерелиниге, долгандыр турар амыдыралды үнелеп билириниге, кизизиг мозу-шынарлыг болурунга балаттынмас иеги арттырып-ла турар болза, ооң эки чүве турбас деп бодаар мен.

Бопуймаа ДИРЧИН беседалашкан.

Культура амыдыралында чаа үүл

ААС ЧОГААЛЫНЫҢ ШЕНЕЛДЕ КЛУВУ

Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвү шенелде аас чогаал клувун тургускан. Ол чаа тургустунган клубтуң улуг методизи Татьяна Кертик-ооловна Монгуш-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, чамдык айтырыгларны салган.

— **Аас чогаал талазы-биле шенелде клувун тургускан-дыр. Ооң ажыл-чорудулгазы кандыг болур үүвел?**

— Социолог-эртемденнерниң санап турары-биле алырга, чоннуң культурлуг дыштанылгазын организастаарынга культура албан черлериниң аразындан кол черни чаа хевирниң клубтары ээлээр деп чаңгыс гай бодалга кээп турар. Ол дээрге, кижилерниң сонуургалын барымдаалап көргөн чаңгыс угланыышкынныг клубтар-дыр.

Эртем-методиктиг төп улустуң аас чогаалын сайзырадыр талазы-биле ажылдарны чорудуп келген. Ынчалза-даа ам тускайлан, чаа хевириниң клувун тургусканыывыс ол-дур. Бистиң клувувустуң кол сорулгазы — чоннуң үндезин аас чогаалын хаңы өөренир, ону суртаалдаар ужурлуг.

— **Кандыг-кандыг боттуг ажылдар, хемчеглер алыр силер, Татьяна Кертик-ооловна?**

— Республикада аас чогаал коллективтериниң фестивальдарын, көрүүлеринин район төптеринге, найысылалга эрттиргилээр бис. Оларны чорудуп тура, чоннуң ырларын, танцыларын, аялгаларын, эрги чаңчылдарын, оюн-тоглааларын болгаш ус-шеверлериниң кылыгларын сайзырадырынче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг. Ол ышкаш аныктар ортузунга улустар аразынга найыралчы харылзааларын быжыглаарынче угланган программа-сумелерни, ажык чугааларны чорударынга дузалыг ажылды чорудар.

— **Бот-тускайлаң, шенелделиг аас чогаал клуву болганында, бот-орулга-чарылгалыг ажылдаар силер бе, кадрлар-биле хандырылгаар кандыг ирги?**

— Директорувус Лариса Седенбаловна Артына, менден еске база бир методист бар, ону Зинаида Сундуевна Донгак дээр. Амдыызында ужелээ бис. Биске янзыбүрү секциялар ажылдаар. Улусчу хореографияның, аас чогаал театрының, национал хөгжүм херекселдериниң оркестри, ус-шеверлериниң мастерскаязы, улустуң ырларының болгаш хөөмей-сыгыдының күүседикчилериниң, национал идик-хеп белеткээр мастерскаллары, секциялары тургустунар. Оларны удуртуп-башкарар тускай эртемниглер херек апаары чугаажок. Оон ыкай бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырыышкын-биле ажылдаар апаар бис. Тывалар Кыдатта, Моолда, Даг-Алтайда, Иркутск облазында чурттап, ажылдап чоруур. Ол кижилерниң чаңчылдарын, ёзуулаларын, аас чогаалын өөренип көөр экспедициларны организастап тургузар бис. Бистиң кылган ажылдарывыстың түннелдерин улустуң чаңчылдарынга, ёзуулаларынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияларга, чогаадыкчы концерттерге түннеп чугаалажыр.

— **Чаа чылдан эгелеп кандыг ажылдар планнаттынганыл, Татьяна Кертик-ооловна?**

— Кылыр ажылдар хөй болдур ийин. Келир чылдың июль айда Монгун-Тайга районга «Агар сандан ыаш», Кызылга августа аас чогаалының «Хөөмей» делегей чергелиг улуг байырлалдарны эрттирер бис. Оон ынай аас чогаал ансамбльдериниң көрүлдезин сентябрьда республика чергелиг эрттирери көрдүнген. Шин секциязы Тыванын улустуң чогаалчызы Салчак Токаның «Араттың созу» деп номунда «Кодур-оол биле Биче-кыс» деп тоолду режиссер Кадр-оол Сагды тоол-шин кылдыр тургускан. Ону ам белеткеп эгелей бердивис, март айда кызылчыларга көргүзүптер боор бис. А апрельде тыва улустуң тоолдарынга үндезилээн «Ак-Ыяш» деп шинин база чонга бараалгадыры көрдүнген. Ол ышкаш тыва национал хөгжүм херекселдериниң оркестрлериниң тургустунган улуг концертти Кызылга организастап чорудар. База бир солун чүве болза, тыва национал идик-хеп болгаш эр, хөрээжен кижилериниң эдилелдерин көрүлде-садыгларын кылдыр август айда Кызылга эрттирер.

— **Шынап-ла, кылыр боттандыр ажылдарыңар хөй-дүр. Силериң талаңардан культура-чырыдыышкын черлериниге методиктиг дуза болбас бе?**

— Канчап болбас боор, болур. Аас чогаал ансамбльдериниң арга-дуржулгазын солуштурары-биле черлерге удуп-дедип концерттиг аалдаашкыннарны чорудар бис. Ол үеде бистиң клубтуң удуртукчулары оларга методиктиг дузаны чедирер апаар.

— **Интервью дээш четтирдивис, Татьяна Кертик-ооловна.**

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР чоруткан.

У Ж У Р А Ж Ы Л Г А

Бай-Тайга болгаш Монгун-Тайга районнарның чогаадыкчы каттыжыышкынныларының төлөөлери биле чоннуң ужуражылдары октябрь 11—14 хүннеринде Бай-Тайга районга болуп эрткен. Анаа киришкен шулукчулер Монгуш Доржу, Салчак Молдурга, Салчак Сарыг-оол, Саая Майпак болгаш бот-тывынгыр композиторлар Базыр-оол Чулдум-Сүрүн, Чечек Монгуш дээш, оскелер-даа боттарының уран талантызын чурттакчы чонга, ырак-узак коданнарда малчыннарга болгаш өөреникчилерге бараалгатканнар.

ЧУРУКТА: ужуражылганың бөлүк кижикчилери. Маадыр МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

Концерт сезону

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАР

Бистиң филармония чаа концерт сезонун берге үеде эгелеп турар. Политика талазы-биле-даа база амгы амыдыралда берге байдал, садыг-саарылга, рынокче шилчилге тевиинге алыскаш ыыдыг бе, культура амыдыралының айтырыглары чамдыг эштерге ийнги чергении болуп турар. А көрүкчүлер-биле биске концерт сезону кол айтырыг болуп артар. Культура материалдыг үнелел бүдүрбейн турар болганда, ол ийнги чергении дээр хөөннер бар-дыр. Культураның материалдыг салыышкынын бүдүрүлге адырынга саналары болдунмас деп бодап турар ыышкаш-тыр. Ындыг бодалдарының утка чогун төөгү бадыткап көргүскен. Бистиң филармонияның баатаа кирип турары Росконцерт системазында тургузуглар болгаш бот-боттарынга хамаарылгалар, мен бодаарымга, эргижирээн. Эрткен чылын ооң удуртулгазының айтыышкын гастроль планнарындан ойталааны болгаш чамдык саавырларны өскерткени таварылга эвес болган. Ынчангаш эстраданың чамдык кол-кол артистери база камерлиг жанрның чамдык артистери ол организациядан үнүп чоруткан. Кооперативтиг концерт ажыл-чорудулгазының организациязынга база хостуг ажылдаарының үндезининде культура төптеринге хоозун хөлзээшкин эгелээн. Эргелеп башкарылгазының тургузуу эргижирээн филармония ыыкаш болгаш сан-хөө талазы-биле бергеден турар эстрада болгаш ооң-даа еске коллективтерге мынды байдалга ажылдаары Сергे Солбайн канчаар. Дыка хөй филармониялар артистер-биле кереэ чарып алгаш ажылдаар системаже шилчээн. Ындыг байдал кезек үеде артист кадрларның ажылындан үнүп чоруурун элээн кызырган турган...

Бистиң филармонияда даштыныже гастроль организастаар кылдыс ажыттының турар. Рынок системаныче шилчилгеге хамаарыштыр шинтиирлезе чогуур чаа айтырыглар база тургустунуп турар. Гостиницаларга чурттаарының, транспорт, бензин айтырыгларыңа өртектер еске. Бо чылын аэрофлот аппаратуралар, каасталага болгаш ойнаарынга ажыглаар херекселдер сөөртүкени дээш база өртек өстүрген. Авиабилет өртээн база улгаттырар деп турар. Тодаргайлаарга, Россия девискээринге «Саян» дээн ыыкаш ансамбльге гастроль организастаарынга беш, алды мун рубль үнер шежил. Солуннар редакцияларынга болгаш бистиң филармонияга көрүкчүлерден чагаадар кээп турар. Ында сураглыг дээн артистерниң гастролюн бистиң республикаже чүге организаставайн турарын айтырып турар. Үстүнде көргенивис чарыгдалдарны, бистиң республиканың ырак-узаан, улуг дээн концерт шолунун чогун ап көөр чүве болза, ындыг гастрольдарны организастаары дыка берге. Чамдык сан-түү-биле алырга, Алла Пугачёваның киржилгези-биле эстрада программазы ондан он беш мун, сураглыг ыраажы Александр Серовтуң концерти үштен беш мун рубль чеде бээр. Ол дээрге бөгүгү өртек-тир, а даартгызы чеже болгу дегил?

Ындыг чижектиг концерттериң өртээн улгаттырбайн, бистиң хоорайның көрүкчүлериге В. Кен-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга эрттирери улуг-ла ажык чок. Ынчангаш филармонияның стадионну ажыглай бээр ужуру ол. Оларның колдуу чеднишкин чок болуп келген болгай.

Филармонияның администрациязының болгаш «Саян» ансамбльдиң удуртулгазының дугайында айтырыглар база чидин-биле тургустунуп келген. Ынчалза-даа шинитиирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа хөй. Ол база-ла үениң ыыныры-дыр ийин.

Транспорт, кадрлар чедишпези, акша-шалының кудузу, социал айтырыглар дээн ыыкаш бергелер турзажок. Филармонияның чаа удуртулгазы ажылдаарының, амыдыраарының чаа арга-хевирлерин дилеп тып, спонсорлар-биле харылзаа тударын база бодап турар. Ол талазы-биле кылдыгаан болгаш кылдыныр турар үүлдер бар.

Октябрь 24-те филармонияның бүгү коллективтериниң киржилгези-биле чаа концерт сезону ажыттынган. «Тыва» ансамбль МАР-же, «Чалыы назын» эстрадацирк бөлүү республика иштинге гастрольдаар. Ырыхөгжүмнүг «Аян» ансамбль ноябрьда Красноярск хоорайже чоруур. «Саян» күр-ансамбльдиң уран үүл удуртукчузу В. Н. Брусникти чугаалап турары-биле алырга, оларны база улуг ажыл манап турар. Республика иштинге гастролю төөнүп каарга, олар уруглларга ийи программаны белеткеп кирилтер.

Тываже Кузбасстан «Сибирь калейдоскову» ансамбль кээр деп турар. Ноябрьда Якутиядан «Сонгу чүктүң аялгалары» ансамбль биле Москвадан «Бүгү чүве дугайында ыркыгаш» деп уруглларга эстрада программазы кээр. Удмуртия биле Бурятияның ырының болгаш танцының күрүне ансамбльдери-биле гастроль солчулгазының дугуржулгазы болуп турар. Цыган коллективтериң болгаш ойнаарактар театрының гастролюн база планнаан. Филармонияның ажыл-херектери сонуургалдыг нижилериң холунда туруп турар болгаш көрдүнген ажылдар чедишкиннинг боттаныр дээрзинге бүзүрээр апаар. Филармонияның материал-техниктиг базазын быжыглаарынга, чаа аппаратура тыварынга, костюм лаавадырынга Культура камызы дузалажыр оралдажып турарын өөрүшкү-биле демдеглеп турар бис.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ. Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга доостур чыгаан. «Шын» солунну чагыдып албаан болзунза, дарый хемчег албааже, келир чылын «Шын» солун чок болганыңа ол.

«Шын» солуннун чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннун бир экземплярынын өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярнын өртээ 10 көпеек болур.

Солуннун индскизи: 54241.

⊙

Тыванын автовокзалдар болгаш пассажирлер станцияларының бүдүрүлге каттыжышкынынга дворниктер, бажын аштакчылары, дыштаныр өрээлдер дежурныйлары, кассирлер, харылзаачы, чурукчу, инспектор негеттинип турарын чарлап тур.

Айтырыгны дараазында адрестеп билип алыр: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 3. Телефон №№ 3-35-42, 3-25-82.

⊙

«Альтернатива» кооперативив арагадан болгаш таакпылдан эмнедир кижилерге А. Р. Довженкоонун аргазы-биле («кодирование») эмнээшкин сеансыларын бо чылдың ноябрь 6-дан 12-те чедир эрттирер. Эмнээшкинни Киев хоорайдан келир психиатр-нарколог эмчи чорудар.

Күзелдиглерин дараазында адреске 8 шактан 14 шакка чедир дарый келирин чарлады: **Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың № 57, 2-35-78 телефонче долгап болур.**

Эмнелир күзелдиг кижилер эмнээшкин мурнунда арага ишпээн турары күзенчиг.

⊙

«Тыва турист» дараазында маршруттарны туристи путёвкаларын тарадып эгелээн: Ташкент — октябрь 25—28, путёвканың өртээ 200 рубль. Ленинград — октябрь 25—29, путёвканың өртээ 330 рубль. Москва — Суздаль — Кострома — Владимир — Ярославль — ноябрь 12—21, путёвканың өртээ 311 рубль. Таллинн — ноябрь 15—19, путёвканың өртээ 328 рубль. Вызу — Ленинград — ноябрь 22—29, путёвканың өртээ 423 рубль. Бухара — ноябрь 30—октябрь 4, путёвканың өртээ 243 рубль. Фрунзе — декабрь 10—15, путёвканың өртээ 214 рубль. Киев — декабрь 17—21, путёвканың өртээ 276 рубль. Ленинград — декабрь 21—25, путёвканың өртээ 301 рубль. Ташкент — декабрь 23—27, путёвканың өртээ 229 рубль.

Аъш-чемнин, хонар черниң, экскурсия чарыгдалдарының база самолёт-биле ыыгай-бээр чоруурунуң өртээ путёвка өртээнде кирген.

Ташкентиге дыштаныр хүннерде баргаш кээр 26 кижиден коллективтиг чагыны хүлээп ап болур. Путёвканың чижек өртээ 200 рубль.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1, «Монгулек» гостиница, ийнги каът.

⊙

Электромонтерлар курузунга сургуулдарны немей хүлээп ап турарын **Тываның Агроулетпүр эвилели** чарлап тур. Аваа совхозтардан, бүдүрүлгелерден чоруткан 18 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Болунуң күзели-биле келген кижилерни база хүлээп алыр.

1990 чылдың октябрь 15-те кичээлдер эгелээр. Эске черлерден келген кижилер общежитиеге чурттаар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1 «в», телефон № 6-11-67.

Телевиденые

ОКТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 9.15 Мультфильм. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00 Концерт. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Ye». 15.30 Мультфильм. 16.00 «Чажыт фарватер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.10 Концерт. 17.25 «Австрия черге ужуражылышкынар». 18.25 Шулуг чогаалының минуталары. 18.30 «Ye». 19.00 Барымдаалыг телефильмнер. 19.40 «Ол болган... болган...» 20.00 «Кайгамчык үүүлдер шөлү». Капитал-шоу. 21.00 «Ye». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45 «Коруушкун» программазы. 00.45—01.10 Медээлер.

ИЙНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.45 Төөгү. 5 класс. Петербург — Россияның чаа найысылалы. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Александр Невский. 11.05 «Великобритания бөгүн». Барымдаалыг фильм. 12.05 «Ыржым квартира». Уран-чечен телефильм. 13.35 «Чылыг бажың дилеп». Телефильм. 14.05 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникалары». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 15.15—16.00 С. Мартынов ырлаар. 17.00 В. А. Моцарт. «Реквием». 18.00 «Псковмаш» заводтуң директору С. Н. Горбуновтуң дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уруглларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал «Тыва телевидение чадап тур». 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Дедир орук чок». 20.50 Москваның аас чогаал коллективтериниң концерти. 21.25 Бүгүдеге спорт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Соведниң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Соведниң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 — 00.25 «Гусарның кадай айтырганы». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН.

18.30 «Ye». 19.00 «Память» ыры бөлүү. 19.15 Коллаж. 19.20 «Дедир орук чок...» 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ОКТЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Обреченный на одиночество»** (Япония, 2 сериялыг) 9.00, 12.30, 13.00, 19.30 (узаткан) **«Сувенир для прокурора»** (Свердловск к/ст) 10.40, 14.10, 16.00 шактарда. Видеозал: **«Рыжая Соня»** (АКШ) 9.20, 13.00, 16.40, **«Робот-полицейский»** (АКШ) 11.10, 14.50, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Ну, погоди»** 9.00, 12.10, **«Возвращение к свободе»** 10.20, 13.50, **«Танцуй, танцуй»** (2 сериялыг, Индия) 15.20, 20.30, **«Канувшее время»** 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Ни дня без приключений»** 14.20, **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Друг в непогоду»** 14.00, **«Мистер Питкин в тылу врага»** (Англия) 15.30, 17.20, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: **«Раджлакшми»** (2 сериялыг, Индия) 18.10, **«Печки-лавочки»** 16.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ толуг келбейн бар-гаанда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээлв 2 өзрлалга ымазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 517.

Индекс 54241.